

De bello neerlandico

Over katholiek en gereformeerd gebruik van Flavius
Josephus' *De bello judaico* rond de Nederlandse
Opstand

*Bachelorscriptie Nederlandse taal en cultuur,
afstudeerrichting Vroegmoderne letterkunde*

Naam: H. van der Toorn

Studentnummer: 3161889

Datum: 17 juni 2011

Begeleider: mw. dr. E. Stronks

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Flavius Josephus - biografie en bibliografie	7
<i>1.1 Flavius Josephus en de autoriteiten</i>	7
2. Het gezag van Flavius Josephus door de eeuwen heen	10
<i>2.1 De betrouwbaarheid van Josephus</i>	10
<i>2.2 Josephus over 'opstand'</i>	11
<i>2.3 Receptie en interpretatie van Flavius Josephus' werk tussen de 1^e en de 17^e eeuw</i>	11
<i>2.4 Verdere potentiële verklaringen</i>	12
3. Vertalingen, bewerkingen en inleidingen	13
<i>3.1 Vertalingen en bewerkingen tussen 1500 en 1800</i>	13
<i>3.2 Correspondentie tussen vertalingen en inleidingen</i>	15
4. Analyse van inleidingen en vertalingen	16
<i>4.1 De uitgave van 1553</i>	16
<i>4.2 Inleiding (1)</i>	23
<i>4.3 De verschillende tekstversies vergeleken</i>	25
5. Conclusie	31
6. Suggesties voor vervolgonderzoek	33
Bibliografie	34
Bijlagen	35

Inleiding

Aan het eind van de 16^e eeuw kwamen de Habsburgse Nederlanden, tot dan toe onderhorig aan Spanje, in opstand tegen hun vorst. Tijdens deze Nederlandse Opstand, ook wel bekend als de Tachtigjarige Oorlog, werd door sommige inwoners van de Nederlanden een parallel gezien met een andere opstand, ruim vijftien eeuwen eerder in Jeruzalem. Deze Joodse Opstand is door de Joodse schrijver Flavius Josephus beschreven in *De bello judaico* (of: *Over de Joodse oorlog*). Dit boek werd in de periode de Nederlandse Opstand veelvuldig gelezen en gebruikt ter stimulering of juist ontmoediging van de Opstand. Hoe was het mogelijk dat deze eeuwenoude tekst zo toepasselijk werd geacht voor de situatie in de Nederlanden? Werd de tekst wellicht aangepast om het nieuwe doel te kunnen ondersteunen?

Eerst iets over de inhoud van Josephus' populaire geschrift.

In juli van het jaar 67 valt de Joodse stad Jotapata¹, Galilea, na een beleg van zes weken in handen van de Romeinen. Alle inwoners van de stad worden uitgemoord. Een groep vooraanstaande burgers, die zich samen met generaal Jozef 'de zoon van Mattias' in een grot heeft verscholen, weigert zich over te geven en besluit daarom elkaar in volgorde van loting te doden. De generaal blijft als laatste over en capituleert. Als krijgsgevangene van de Romeinse overste Vespasianus speelt Jozef ben Mattitjahoe een belangrijke rol in de onderhandelingen met de rebellen in Jeruzalem. Nadat Vespasianus de troon bestijgt en Jeruzalem wordt ingenomen, wordt Jozef een vrij Romeins staatsburger. Zijn nieuwe leven leidt hij onder de naam Flavius Josephus.

In Rome begint hij te schrijven. In *De bello judaico* beschrijft hij de Joodse Oorlog, waarin hij zelf heeft gestreden. Verder schrijft Josephus *Antiquitates judaicae*, waarin hij de oude geschiedenissen van het Joodse volk te boek stelt, *Contra Apionem* waarin hij het Joodse volk verdedigt en *Vita*, waarin hij zijn eigen rol in de Joodse Oorlog toelicht.

F. J. A. M. Meijer en M.A. Wes noemen Flavius Josephus in een inleiding op hun Nederlandse vertaling van *De bello judaico* (1992) de meest vertaalde en gedrukte geschiedschrijver ter wereld². Zijn geschiedkundige werk heeft een niet te onderschatten invloed uitgeoefend op het westerse christelijke denken³. Via vertalingen en bewerkingen van *De bello judaico* is ook in de Nederlandse cultuur ideeëngoed van Josephus terecht gekomen.

In deze scriptie onderzoek ik de verschillen tussen twee van deze vertalingen en bewerkingen in het licht van de vraag hoe het mogelijk is, dat deze tekst zowel door (gereformeerde) voorstanders als (katholieke) tegenstanders van de Opstand werd gebruikt. Hierbij vertrek ik vanaf het punt waar A. Veen in *Sulcke aensienlicke bladeren*, een niet gepubliceerde afstudeerscriptie uit 1996, gebleven is. Veen⁴ onderzocht de populariteit van Flavius Josephus in de Nederlanden gedurende de periode 1500 – 1800 en probeerde deze te verklaren. Mijn doel is na te gaan of en hoe bewerkings- en vertaalstrategieën werden ingezet ten dienste van de populariteit die Veen heeft geconstateerd. Ik beperk me daarbij tot de beginperiode van de Nederlandse Opstand, en onderzoek hoe Josephus' tekst in deze nieuwe context gemaakt werd tot een instrument waarmee de Nederlandse Opstand ondersteund en bestreden kon worden.

Wat zijn de resultaten van Veens onderzoek? In 1482 wordt een gedeelte van *De bello judaico* onder de titel *Wrake van Jerusalem* voor het eerst in het Nederlands uitgegeven. De

¹ Van Joodse namen en plaatsen gebruik ik de Nederlandse versies zoals Meijer en Wes 1992 die bezigen.

² Meijer & Wes 9

³ Veen 1

⁴ Veen studeerde af aan de Rijksuniversiteit Groningen bij prof. dr. M. A. Wes.

laatste uitgave van Josephus' werk in het onderzochte tijdsbestek is uit 1793, als alle werken van Josephus in Dordrecht worden gedrukt. In de 300 jaar tussen deze eerste en laatste uitgave wordt Josephus' werk gemiddeld eens in de tien jaar uitgegeven. Veen concludeert dat de verzamelde werken van Josephus in de Republiek driemaal zoveel werden uitgegeven als het werk van de vergelijkbare schrijvers Caesar, Livius en Tacitus⁵. Josephus' werk is dus opvallend populair in vergelijking met vertalingen en bewerkingen van teksten van andere klassieke historici. Om erachter te komen waardoor deze populariteit werd veroorzaakt, bekijkt Veen of en wanneer het gemiddelde van één Josephusuitgave per decennium overschreden wordt. In de 17e eeuw blijkt er sprake van drie 'pieken' waarin het werk van Josephus een hogere uitgavendichtheid heeft:

Overzicht 1 : Het aantal uitgaven binnen de verschillende piekperioden ⁶

Piek	Periode	Aantal uitgaven
PIEK 1	1593-1611	6
PIEK 3	1647-1665	4
PIEK 4	1679-1704	7

Dergelijke pieken zijn vooral interessant als er een relatie blijkt te bestaan met ontwikkelingen of gebeurtenissen in de maatschappij, bijvoorbeeld politieke of religieuze situaties; dan pas kunnen we zicht krijgen op de reden dat het werk van Josephus in de piekperioden zo vaak werd uitgegeven. Om deze reden te achterhalen, kijkt Veen naar de plaatsen waarin Josephus' geschriften werden gedrukt tijdens de piekperioden. Deze steden (Amsterdam, Dordrecht, Haarlem, Leiden en Rotterdam) blijken allemaal in het gewest Holland te liggen⁷. Daarnaast zoekt Veen naar aanwijzingen in het werk zelf. Hiervoor bekijkt hij de inleidingen op de betreffende uitgaven van Josephus' verzamelde werk. Deze kunnen immers informatie verschaffen over de motivatie van de uitgever, het beoogde publiek en het veronderstelde belang van een geschrift voor dat publiek⁸.

De eerste twee piekperioden vallen in de tijd van de Nederlandse Opstand⁹. Alle drukken van Josephus' verzamelde werk¹⁰ in dit tijdvak) gaan vergezeld van dezelfde inleiding. In deze inleiding (1), voor het eerst gedrukt in 1594, wordt de politieke strijd tussen de gereformeerde Hollandse gewesten en Spanje gespiegeld aan de opstand van de Joden tegen de Romeinen. Voor de contemporaine lezer is het vanzelfsprekend dat de christenen de plaats van de Joden hebben ingenomen¹¹; de plichten, beloningen en vloeken die voor het Joodse volk golden, zijn dus ook van toepassing op hen. God zelf staat dus aan hun zijde. Maar, zo luidt de boodschap van inleiding (1), wanneer de Nederlandse christenen zich net als de Joden destijds niet gehoorzaam dankbaar zouden tonen voor alles wat God

⁵ Veen 16

⁶ Veen 21, 23. Piek 2 bleek bij nader inzien volgens Veen geen echte 'piek' en deze heb ik daarom niet opgenomen in het overzicht.

⁷ Veen 23

⁸ Veen 10

⁹ Deze periode duurde van 1563-1568 tot 1648 (met het Twaalfjarig Bestand in de jaren 1609-1621) en staat ook bekend als de Tachtigjarige Oorlog.

¹⁰ *De bello judaico* werd in deze periode niet op zichzelf uitgegeven; men kreeg al Josephus' werk in één koop.

¹¹ Veen 31

hen heeft gegeven, zullen zij de oorlog tegen de bezettende macht eveneens verliezen¹². Op deze manier krijgt het werk van Josephus door de inleiding een politiek-religieuze lading.

Veen besluit dat deze propagandistische functie van Josephus' werk een aannemelijke verklaring vormt voor haar populariteit¹³. De inleiding uit 1594 baseert zich echter vrijwel alleen op *De bello judaico* en niet op de andere geschriften in het verzameld werk waaraan ze vooraf gaat. De populariteit van *Antiquitates judaica* verklaart Veen vanuit de belangstelling die er binnen de christelijke Nederlanden bestaat voor het Joodse volk, maar ook doordat *Antiquitates* een haast onmisbare inleiding vormt op *De bello judaico*¹⁴. Hij heeft geen antwoord op de hoge uitgavendichtheid van *Contra Apionem* en *Vita*.

Na de Opstand beleeft het werk van Flavius Josephus aan het eind van de 17^e eeuw een derde 'piek'. Nu heeft het andere inleidingen, door Veen aangeduid als inleiding (3) en (4), waarin het politiek-religieuze element veel minder centraal staat. De nadruk wordt nu gelegd op het nut van het lezen van goede geschiedkundige werken voor de algemene ontwikkeling¹⁵. Uit inleiding (3) blijkt ook dat er grote concurrentie is onder uitgevers van Josephus' werk. Men probeert de rechten te verkrijgen om een bepaalde vertaling van Josephus te mogen uitgeven. Inleidingen bij deze vertalingen bevatten dan ook meer argumenten voor een bepaalde vertaling dan voor het werk van Josephus zelf¹⁶. De waarde van Flavius Josephus heeft blijkbaar geen nadere toelichting meer nodig¹⁷. Dit wijst volgens Veen op wat hij noemt het 'Max Havelaar-effect'.

'Hiermee bedoel ik dat een werk dat ooit een maatschappelijke verandering nastreefde, zoals in de tweede helft van de 16e eeuw nog het geval was [...], op een gegeven moment die functie [sic] zelf heeft verloren maar een dermate grote bekendheid heeft verworven dat het een soort 'classic' geworden is.'¹⁸

Met zijn boek *Max Havelaar of De koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-maatschappij* (1860) wilde de schrijver Multatuli de toenmalige Nederlanders bewust maken van het lot van de koloniën. Deze appellerende functie is in de loop der tijd verdwenen; Max Havelaar wordt tegenwoordig gelezen voor de algemene (literaire) ontwikkeling. Volgens Veen is dit ook de reden dat *De bello judaico* in de periode ná de Opstand zo vaak gedrukt blijft worden¹⁹.

De vergelijking van Josephus' werk met *Max Havelaar* gaat alleen op, als men er vanuit gaat dat het eveneens 'ooit een maatschappelijke verandering nastreefde'. In de Nederlanden heeft Josephus' werk tijdens de Opstand (dus in de eerste en derde piekperiode) deze functie inderdaad, laat Veen zien²⁰. In tegenstelling tot Multatuli's boek is het werk van Flavius Josephus niet geschreven voor de toenmalige situatie in de Nederlanden en doelt het als zodanig niet op sociale hervorming; deze functie krijgen zijn geschriften vooral door de inleiding (1) die eraan toegevoegd wordt. Veen stelt dat deze inleiding (1) een poging is tot morele steun aan de toenmalige calvinistische leiders van de Opstand, doordat zij op hun religieuze plicht worden gewezen²¹. Door Veens vergelijking wordt duidelijk dat Josephus'

¹² Veen 31

¹³ Veen 32

¹⁴ Veen 33

¹⁵ Veen 34

¹⁶ Veen 36

¹⁷ Veen 46

¹⁸ Veen 37

¹⁹ Veen 46

²⁰ Veen 46

²¹ Veen 46

werk *an sich* sterk leunde op de populariteit die het tijdens de Nederlandse Opstand had verkregen, dankzij de moralistische *inleiding* erop²².

Josephus' werkt bleef geliefd. Zijn plaats in de contemporaine canon was in de 18e eeuw dusdanig, dat zijn werk samen met de Bijbel en Cats in de kast van elk fatsoenlijk gezin te vinden was²³. Zowel de Bijbel als de werken van Jacob Cats werden voor iedere Nederlandse burger onmisbaar geacht om een goed christenleven te kunnen leiden. Dat de geschriften van Josephus in één adem genoemd worden met deze religieuze boeken, laat zien dat ze hoog aanzien genoten.

Nadat hij de grote receptie van Josephus' werk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden heeft aangetoond en hiervoor oorzaken heeft aangewezen, formuleert Veen enkele aanknopingspunten voor verder onderzoek naar de invloed van Josephus. Hij stelt dat de invloed van Josephus' werken zich vooral laat gelden op het gebied van de 'algemene opinie'²⁴. In veel vroegmoderne geschiedkundige, filosofische en literaire geschriften is de geest van Josephus merkbaar. Hoewel Veen terecht opmerkt dat deze invloed moeilijk te bewijzen is, geeft hij verschillende voorbeelden. Invloedrijke denkers als Erasmus, Spinoza en Calvijn, alsook Nederlandse schrijvers zoals Hooft en Vondel, geven er blijk van bekend te zijn met het werk van Flavius Josephus²⁵. Kerngedachten van Josephus zijn terug te vinden in hun geschriften en hebben zo het christelijke denken in de Nederlanden beïnvloed en gevormd. In Veens voorbeelden lijken deze 'kerngedachten' neer te komen op de zogenaamde vervangingsleer: het christendom zou na de val van Jeruzalem het nieuwe Israël geworden zijn²⁶. In hoofdstuk 2 van deze scriptie ga ik in op het ontstaan van deze gedachte en de betekenis van en voor Josephus' werk door de eeuwen heen.

Veen concludeert na zijn onderzoek naar de uitgavencijfers van de verschillende Josephus-uitgaven tussen 1500 en 1800, dat de aard van de interesse van het lezerspubliek door de tijd heen verschuift²⁷. Ten tijde van de Nederlandse Opstand is Josephus' populariteit toe te schrijven aan propagandistisch gebruik, na de Opstand blijft hij veel verkocht dankzij zijn inmiddels gevestigde populariteit. De verschillende uitgaven en vertalingen die door de tijd heen worden gedrukt gaan vergezeld van verschillende inleidingen, die het publiek het belang van het werk willen tonen²⁸.

De conclusies van Veen zijn niet gebaseerd op een letterkundige analyse van het onderzochte materiaal; Veen is immers een historicus. Ook heeft hij in zijn analyse alleen enkele inleidingen betrokken en niet gelet op de tekst van Josephus' werk zelf. Het is echter mogelijk dat de vertalers deze ook hebben bewerkt ten dienste van zijn ontvangst in de Nederlanden. Daarnaast heeft Veen de inleiding op de uitgave van 1553 niet meegenomen in zijn analyse, terwijl deze enige katholieke inleiding, vóór de eerste piekperiode gedrukt, als enige een prorevolutionair standpunt inneemt. Het feit dat de tekst van *De bello judaico* door zowel voor- als tegenstanders van de Opstand werd gebruikt, is reden te meer om een onderzoek te doen naar eventuele aanpassing ervan. Het is immers opmerkelijk dat één en dezelfde tekst voor zulke tegenstrijdige doelen werd ingezet. Is er een verband tussen de verschillende versies van het werk en de inleidingen waardoor het wordt voorafgegaan? Dit wil ik graag onderzoeken met behulp van de volgende hoofdvraag:

²² Inleiding (4) blijkt oorspronkelijk overigens wel degelijk in een politieke context te zijn geschreven, zie ook hoofdstuk 6).

²³ Meijer en Wes 1992, 18

²⁴ Veen 42

²⁵ Veen 43

²⁶ Veen 42, 43

²⁷ Veen 47

²⁸ Veen 46

Hoe gingen 16^e-eeuwse bewerkers van *De bello judaico* in de Nederlanden om met de originele tekst, gelet op haar verschillende functies en de verschillen in achtergrond van de bewerkers?

Als hypothese stel ik dat er verschil is tussen de originele tekst en de twee 16^e-eeuwse vertalingen van *De bello judaico*, en tussen de verschillende vertalingen uit 1553 en 1594 onderling. Om mijn hypothese te kunnen toetsen, vergelijk ik enkele gedeelten uit de eerste twee drukken in de periode van de Nederlandse Opstand met elkaar.

De eerste uitgave van Josephus in de Nederlanden, die van G. Leeu uit 1482, vertoont veel afwijkingen van de originele tekst en is daarom interessant voor verder onderzoek. Deze druk is echter afkomstig is uit een periode ver voor de Opstand in de Nederlanden. Daarom laat ik hem buiten beschouwing, ik ben immers geïnteresseerd in de Nederlandse omgang met Josephus in de tijd van de Nederlandse Opstand. Latere drukken uit de 17^e en ook de 18^e eeuw bieden eveneens veel aanknopingspunten voor nader onderzoek naar de toegepaste bewerkings- en vertaalstrategieën. In verband met het bestek van deze scriptie neem ik ook deze uitgaven niet mee in mijn analyse. In hoofdstuk 6 draag ik wel suggesties en gegevens aan voor verdere studie naar dit materiaal.

De gedeelten uit *De bello judaico* die ik gebruik voor vergelijking, handelen steeds over opstand en verdeeldheid. Er wordt in beschreven op welke manier Joodse religieuze ongehoorzaamheid het verloop van de oorlog om Jeruzalem heeft beïnvloed en ervoor gezorgd heeft dat God zich tegen de Joden keerde. Deze passages zijn waarschijnlijk koren geweest op de molen van de gereformeerde uitgevers ten tijde van de Opstand; de kern van de Nederlandse Opstand is immers de relatie tussen religie en rebellie. Maar deze tekstgedeelten zouden ook voor de tegenstanders van de Opstand cruciaal geweest kunnen zijn. Ik verwacht daarom dat mogelijke verschillen tussen de twee vertalingen juist in deze gedeelten te zien zullen zijn. Aan de hand van de geselecteerde passages zoek ik een antwoord op de volgende deelvragen:

- Wat vindt de bewerkster van Josephus als schrijver in technische zin? Neemt hij diens literaire stijl over, of gebruikt hij Flavius Josephus alleen als inhoudelijke bron?
- Wat vindt de bewerkster van Flavius Josephus als schrijver in inhoudelijke zin? Neemt hij diens boodschap over of wijzigt hij deze? Wanneer dit laatste het geval is, op welke punten gebeurt dit dan en kan ik dit verklaren gezien de achtergrond van de bewerksters?
- Welke argumenten gebruiken de inleiders om hun verschillende standpunten te onderbouwen en in hoeverre baseren zij zich in hun inleiding op de tekst van *De bello judaico*?

Voor alles behandel ik in vogelvlucht de persoon en het werk van Flavius Josephus, omdat dit mijns inziens onmisbaar is voor verder onderzoek naar zijn receptie in de Nederlanden. Wellicht biedt zijn biografie aanknopingspunten voor de manier waarop de vroegmoderne Nederlander omging met Josephus, of is hiervoor aanleiding te vinden in de manier waarop eerder met diens werk werd omgegaan. Om die reden ga ik in hoofdstuk 2 ook in op de levensloop van zijn werk in de westerse cultuur van 100 tot 1500 na Christus.

1. Flavius Josephus - biografie en bibliografie

Om te kunnen begrijpen welke receptie het werk van Flavius Josephus ten tijde van de Nederlandse Opstand in de Nederlanden heeft gekend en welke oorzaken dit heeft, is het nodig wat meer te weten over de auteur en de aard van zijn werk. Daar zal ik in de volgende twee hoofdstukken op ingaan. In dit hoofdstuk zie ik voornamelijk die aspecten uit het leven van Josephus, die informatie verschaffen over zijn verhouding tot de autoriteiten. Juist dit element uit Josephus' werk is immers cruciaal voor (de analyse van) het gebruik ervan in de 16^e eeuw.

1.1 Flavius Josephus en de autoriteiten

Flavius Josephus, geboren in Jeruzalem als Jozef zoon van Mattias, leefde waarschijnlijk tussen het jaar 37-38 en ongeveer 100 na Christus. Hij stamde af van een oude joodse priesterfamilie en was vanwege de erfelijkheid van dit ambt zelf ook priester²⁹. Jozef ben Mattitjahoe was nauw verwant aan sommige leden van het Sanhedrin, het hoogste joodse priestercollege dat gezag had op politiek, religieus en juridisch gebied. Dit Sanhedrin was ondanks de toenmalige Romeinse bezetting van Judea in functie, al moest zij natuurlijk samenwerken met het Romeinse bestuur.

Het Judea van de vrome Jozef ben Mattitjahoe was onrustig gebied. De invloed van de joodse religieus-nationalistische onafhankelijkheidsbeweging, waarvan de sympathisanten Zeloten werden genoemd, groeide sterk tijdens zijn leven. Maar omdat Ben Mattitjahoe lid was van het politieke en religieuze establishment deelde hij het politiek-religieuze fanatisme van de Zeloten niet³⁰. De priesterstand, waartoe hij behoorde, was altijd al gematigd pro-Romeins geweest. Gebruikmakend van een crisis in het Romeinse rijk kwamen de Zeloten in de jaren 60 na Christus in opstand tegen de Romeinen³¹.

Aan Joodse³² noch Romeinse zijde was deze opstand goed gecoördineerd. Toen de situatie na enkele jaren uit de hand dreigde te lopen, probeerden de Joodse autoriteiten in Jeruzalem orde op zaken te stellen door vooraanstaande figuren als generaal naar verschillende delen van het land uit te zenden³³. Dit leidde er toe dat Jozef ben Mattitjahoe commandant werd van Galilea en haar belangrijkste vestingen³⁴. Jozef was een geschikte kandidaat voor deze taak: door zijn afkomst had hij hoogstwaarschijnlijk een goede Griekse opleiding genoten³⁵ en op zijn 19^e begon hij aan een succesvolle politieke loopbaan³⁶.

In Galilea maakte zijn tactische aanpak Ben Mattitjahoe geliefd bij zijn volk en, naarmate de strijd heviger werd, gehaat bij de Romeinen. In juli 67 kwam er echter een einde aan zijn leiderschap. Op de eerste van de maand Panemus, in het dertiende jaar van Nero's regering, viel de door Jozef verdedigde vestingstad Jotapata in Romeinse handen. Zij doodden iedereen die zij tegenkwamen en kamden alle grotten uit, op zoek naar Jozef³⁷. Deze had zich samen met een groep vooraanstaande burgers verscholen in een onderaardse grot.

²⁹ BJ I.3

³⁰ Veen 3

³¹ BJ I.4

³² In navolging van Jonquière 2009 gebruik ik de aanduiding 'Jood' wanneer het om de nationaliteit gaat. Is er sprake van de religieuze identiteit, dan gebruik ik de aanduiding 'jood'.

³³ BJ II.562

³⁴ BJ II.568

³⁵ Jonquière 36

³⁶ Jonquière 37, 39

³⁷ BJ I.340

Om niet te hoeven capituleren, doodden de onderduikers elkaar drie dagen na de inname van Jotapata³⁸. Jozef zelf deed hieraan niet mee. God had hem in een droom geopenbaard dat het zijn wil was dat de Romeinen de macht zouden krijgen. Daarom besloot hij zich over te geven.

Meteen na zijn gevangenneming vroeg Jozef volgens eigen zeggen³⁹ een gesprek aan met de Romeinse legerleider Vespasianus en diens zoon Titus. Hij voorspelde hen dat Vespasianus binnen twee jaar keizer zou worden. Deze besloot Jozefs leven te sparen en zette hem als krijgsgevangene in bij de onderhandelingen met de Joodse opstandelingen⁴⁰. Jozef houdt emotionele redevoeringen tegen de rebellen in Jeruzalem, waarin hij hen oproept om God weer te gehoorzamen door zich aan de Romeinen over te geven en zo de Tempeldienst veilig te stellen.

In december van het jaar 69 werd Vespasianus inderdaad keizer, waarop Jozef ben Mattitjahoe werd vrijgelaten en gerehabiliteerd. Hij bleef echter bij Titus, die inmiddels het bevel voerde over de troepen die Jeruzalem veroverden en de Tempel verwoestten. Na de val van Jeruzalem in 70 na Christus ging Jozef ben Mattitjahoe naar Rome. Daar kreeg hij het Romeins burgerrecht, een staatspensioen en zijn Latijnse naam, Flavius Josephus.

In Rome beschreef Josephus de Joodse Opstand tegen de Romeinen, de daaropvolgende Joodse oorlog en de val van Jeruzalem in *De bello judaico* (of: Over de Joodse oorlog). Hij voltooide dit werk tussen 75 en 81⁴¹. Josephus neemt in dit werk, dat uit zeven boeken bestaat, een pro-Romeins standpunt in, ingebed in een theocratische geschiedbeschouwing⁴². Deze visie houdt eenvoudig gezegd in dat de God van de Joden alles regelt, ook de wisselende machtsverhoudingen in de wereld. Volgens Josephus is de Joodse Opstand mislukt, omdat God niet meer aan hun zijde stond maar zich aan de kant van de Romeinen had geschaard. Tot dit inzicht kwam hij zelf, zo zegt hij, in Jotapata. Hoewel de schrijver in het voorwoord aangeeft dat zijn werk geschreven was voor een Grieks-Romeins publiek⁴³, lijkt Josephus voornamelijk de bedoeling te hebben gehad zijn volksgenoten⁴⁴ ervan te overtuigen dat zij hun nederlaag aan zichzelf te danken hebben⁴⁵. Wanneer de Joden nederig hadden gelet op het handelen van God, zouden zij zich hebben overgegeven aan de Romeinen en was hun land gespaard gebleven. Het grootste deel van *De bello judaico* is doortrokken van deze boodschap. Tegelijkertijd rechtvaardigt en verklaart Josephus' standpunt zijn eigen gedrag: als God partij koos voor de Romeinen, mocht men de geschiedschrijver niet verwijten dat hij hetzelfde deed.

Na *De bello judaico* schreef Flavius Josephus in achttien jaar tijd zijn grootste werk⁴⁶ bestaande uit twintig boekrollen. Op zesenvijftigjarige leeftijd⁴⁷ voltooide hij zijn

³⁸ Rooden, P. van, 'De Joodse Oorlog & Uit Mijn Leven' door Flavius Josephus. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F. J. A. M. Meijer en M. A. Wes, Ambo Klassiek 1992.' In *NRC/Handelsblad* 30-05-1992

³⁹ Josephus onze enige bron van informatie over de Joodse oorlog. Aan alles wat we overnemen uit zijn werk zouden we daarom het zinnetje 'volgens eigen zeggen' kunnen toevoegen. We zijn in feite afhankelijk van Josephus. Toch zijn er serieuze vragen te stellen bij zijn betrouwbaarheid. Later in dit hoofdstuk ga ik hier dieper op in.

⁴⁰ Jonquière 73, 75

⁴¹ Jonquière 79

⁴² Meijer & Wes 1992, 21

⁴³ BJ I.3, 6, 13

⁴⁴ Gezien de handschriftelijke publicatie die destijds gebruikelijk was, is het onwaarschijnlijk dat *De bello judaico* door Joden buiten Rome is gelezen. In de stad zelf woonden echter ook zo'n tienduizend Joodse immigranten, waarvan sommigen zich ook in de (elitaire) positie bevonden om Josephus' werk onder ogen te krijgen.

⁴⁵ Meijer & Wes 1992, 21

⁴⁶ Veen 5

⁴⁷ Jonquière 102

Antiquitates judaica (of: Joodse oudheden). Dit werk beslaat de geschiedenis van het Joodse volk vanaf de schepping tot het jaar 66. Josephus schreef dit werk volgens eigen zeggen omdat er belangstelling was voor de geschiedenis van het Joodse volk⁴⁸. Door de oorlog, *De bello judaico* en het opkomende christendom dat haar wortels in Judea had, was de Grieks-Romeinse wereld zich bewust geworden van dit eigenzinnige volk met haar vreemde godsdienst.

Als aanhangsel bij *Antiquitates judaica* schreef Josephus een autobiografisch werkje getiteld *Vita*. Dit boek is geen volledige levensbeschrijving, zoals de naam doet vermoeden, maar een nader verslag van Josephus' rol in de Joodse oorlog. Vergeleken met *De bello judaico* tekent Flavius Josephus zichzelf in dit boek veel pro-Romeinser. Dat doet de historische betrouwbaarheid van zijn werk geen goed. Over Josephus' betrouwbaarheid en de consequenties hiervan voor de latere receptie van zijn werk handel ik in hoofdstuk 2.

Josephus' laatste werk, dat de titel *Contra Apionem* kreeg, heeft een verdedigend karakter. *Tegen Apion*⁴⁹ is een apologetisch werk bestaande uit twee boeken, waarin Josephus verschillende valse geruchten over het Jodendom weerlegt. Ook geeft hij een eigen weergave van de Joodse wet, om te laten zien dat deze minstens zo eerbiedwaardig was als die van de Grieken⁵⁰.

Na de polemieek *Contra Apionem* schreef Flavius Josephus niets wat bewaard gebleven is. Omdat zijn eigen werk de enige nog bekende bron is over zijn leven, is niet bekend wanneer hij overleden is. Meijer & Wes noemen het jaar 96 na Christus⁵¹; Veen vermeldt dat de sterfdatum wordt geschat in of net na het jaar 100⁵². Hoogstwaarschijnlijk overleed hij te Rome.

⁴⁸ AJ I.8

⁴⁹ Apion was de meest recente vertegenwoordiger van de heersende anti-joodse gevoelens in het Romeinse rijk. *Contra Apionem* was echter ook gericht tegen zijn voorgangers (Meijer & Wes: Tegen de Grieken 15).

⁵⁰ Jonquière 131

⁵¹ Meijer & Wes 1992, 10

⁵² Veen 6

2. Het gezag van Flavius Josephus door de eeuwen heen

Hoe was de receptie van Josephus' werk na zijn dood? Zijn er in zijn receptie door de eeuwen heen aanwijzingen te vinden voor de manier waarop zijn werk ten tijde van de Nederlandse Opstand werd gebruikt?

2.1 De betrouwbaarheid van Josephus

Alle informatie die we over Josephus hebben, is afkomstig uit zijn eigen werk en ook over de Joodse oorlog hebben we verder geen bronnen⁵³. De vraag naar de betrouwbaarheid van de geschiedschrijver is dus een belangrijke en ook een heel relevante. Flavius Josephus schreef zijn geschiedkundige werk immers nadat hij was overgegaan naar de Romeinen. Heeft hij zijn eigen rol in de Joodse oorlog, zoals hij die in *Vita* beschrijft, niet verdraaid om in een goed blaadje te kunnen blijven bij zijn vroegere vijanden? In hoeverre is zijn versie van de geschiedenis van de opstand, die hij geeft in *De bello judaico*, dan te vertrouwen?

Misschien is er wel sprake van propaganda en zelfrechtvaardiging. In *Vita* meet Flavius Josephus zichzelf een veel grotere tegenzin aan om tegen de Romeinen te vechten dan in *De bello* het geval lijkt te zijn. Stond Josephus' positie toen in Rome op het spel, of is hij werkelijk van gedachten veranderd in Jotapata? Heeft Josef ben Mattitjahoe inderdaad een soort bekering doorgemaakt, zoals Wes verdedigt⁵⁴? Dit is aannemelijk, gezien de politieke situatie in Rome in de tijd dat Josephus zijn *Vita* schreef⁵⁵. Josephus zou toen door de situatie gedwongen zijn iedere twijfel aan zijn loyaliteit aan Rome weg te nemen; dit maakt *Vita* tot een onbetrouwbare bron. Josephus' weergave van de situatie in *De bello judaico* is dan wel aannemelijk.

Mogelijkheid twee is dat Josephus altijd al heimelijk met de Romeinen sympathiseerde, tijdens de strijd in Galilea een rol heeft gespeeld en zijn volksgenoten verried. Hiervoor pleit zijn lidmaatschap van de priesterstand, die over het algemeen goed samenwerkte met de Romeinen. Zijn verslag in *De bello judaico* zou dan onbetrouwbaar zijn en geschreven om zichzelf tegenover het Joodse volk te verdedigen.

Ik neig het meest naar de tweede interpretatie. Mijns inziens is Josephus in *De bello judaico* een Jood met hart voor zijn land en zijn volk, die juist daarom een conflict met de Romeinen uit de weg wil gaan. Hij heeft veel respect voor de Romeinen en beschrijft hun militaire strategieën en discipline zeer lovend en uitgebreid. Ook het Joodse volk en haar religie hebben zijn respect; de rebellen echter niet. Ik sluit niet uit dat Flavius Josephus zich in *De bello judaico* verdedigt tegen zijn volksgenoten en daarom de zaken hier en daar wat aandikt. Hij neemt in het boek echter duidelijk een pro-Romeins standpunt in; als hij zijn naam werkelijk zou hebben willen zuiveren bij de Joden zou hij dit niet zo sterk hebben gedaan. Bovendien is zijn levensverhaal in deze zienswijze veel logischer: een pro-Romeinse priester heeft geen bekering nodig om in een conflict te besluiten zich over te geven en vervolgens zijn volk te bewegen vrede te sluiten, omdat God aan Romeinse zijde staat.

⁵³ Jonquière 139

⁵⁴ Meijer & Wes 1992, 40-45, 57

⁵⁵ Keizer Domitianus, de onberekenbare jongere broer van Josephus' patroon Titus, was aan de macht. Hij stond tegenover de Joden veel minder positief dan zijn overleden broer en voerde een hard beleid (Meijer & Wes 1992, 43/ Jonquière 136). Daarbij kwam dat een zekere Justus van Tiberias, die volgens Josephus zelf nogal een dubieuze rol in de Joodse oorlog had gespeeld, Josephus als verrader probeerde af te schilderen (Veen 6).

2.2 Josephus over 'opstand'

Was Josephus een collaborateur of rechtvaardigde hij zichzelf tegenover de Romeinen? In beide gevallen is er in zijn werk logischerwijs geen ruimte voor positieve woorden over de Joodse Opstand. Als sympathisant van de Romeinen, die zijn volksgenoten in *De bello judaico* de waarheid wilde zeggen, zou hij hier totaal niet achter staan; als hij de Romeinen ervan wilde overtuigen dat hij aan hun zijde stond, zou een positieve houding tegenover opstand averechts werken. In *De bello judaico* vinden we dan ook geen absolute legitimering van het verschijnsel opstand. Dit is een belangrijk gegeven: dat de tekst wel gebruikt is om de Nederlandse Opstand te rechtvaardigen, is dus niet vanzelfsprekend. Hoe is het mogelijk dat Josephus' werk in de 16^e-eeuwse Nederlanden gebruikt kon worden voor een heel ander doel dan waarvoor het geschreven werd? Dit roept de vraag op hoe men gewoon was Josephus' werk te bezien. En is het vaker gebruikt ter motivatie van een opstand? In de volgende paragrafen onderzoek ik mogelijke oorzaken van een prorevolutionair gebruik van *De bello judaico*.

2.3 Receptie en interpretatie van Flavius Josephus' werk tussen de 1^e en de 17^e eeuw

Na de dood van Flavius Josephus werd in Rome door christenen een standbeeld voor hem opgericht. Dit is een mooie illustratie van het feit dat christenen hem in de eerste eeuwen adoreerden: voor hen was zijn werk een geweldige bron van gegevens met betrekking tot de Bijbel. Doordat de stamvaders van het christendom Josephus' werk graag en veelvuldig gebruikten in hun theologische, exegetische en apologetische geschriften⁵⁶ hebben zij ervoor gezorgd dat Flavius Josephus' werk bewaard bleef. In de loop der tijd groeide hij in het christelijke denken uit tot de grootste autoriteit na de Bijbel zelf⁵⁷.

Veen beschrijft in hoofdstuk 3 van zijn scriptie hoe christenen door de eeuwen heen met Josephus' werk zijn omgegaan. Aan de hand van het werk van de kerkvaders Theofilus van Antiochië (?-183), Origenes (185-253) en Eusebius van Caesarea (260-340) laat hij zien hoe Josephus in de christelijke theologie langzamerhand werd gebruikt voor de ontwikkeling van de zogenaamde vervangingstheologie. Deze leer houdt in dat men de christelijke kerk ziet als het 'nieuwe Israël' dat in plaats van het uitverkoren Joodse volk gekomen zou zijn. De Joden zouden hun uitverkozen positie bij God hebben verloren als gevolg van hun ongehoorzaamheid aan het evangelie van Jezus. Deze overtuiging zou de receptie van Flavius Josephus door de tijd heen ingrijpend beïnvloeden. Door Josephus' werk creatief te interpreteren, zorgden de kerkvaders ervoor dat sporen van het voorchristelijke anti-judaïsme⁵⁸ terecht kwamen in het christelijke gedachtegoed. Vanwege zijn eerder behandelde theocratische wereldbeeld zouden Josephus' geschriften voedingsbodem geweest kunnen zijn voor het ontwikkelen van een anti-joodse vervangingstheologie. Voornamelijk in *De bello judaico* draagt Josephus immers expliciet de boodschap uit dat God niet langer aan Joodse, maar aan Romeinse zijde zou staan. Dit zou opgevat kunnen worden als een argument voor de stelling dat God het Joodse volk verworpen heeft.

De gedachte dat God zijn handen vanwege haar ongehoorzaamheid van het Joodse volk zou hebben afgetrokken, vinden we in *De bello judaico* voortdurend terug. De Joden worden telkens weer aangespoord om zich te buigen onder Gods wetten, omdat het anders slecht met hen zal aflopen. Het werk biedt wat dat betreft dus ruimte voor een interpretatie in lijn met de

⁵⁶ Veen 7

⁵⁷ Meerdere bronnen noemen het feit dat Josephus werd gezien als een 'vijfde evangelie', bijvoorbeeld in Meijer & Wes 24.

⁵⁸ Meijer & Wes 1992, 25

zogenaamde vervangingsleer. Mijns inziens wordt in Josephus' werk echter niet gezegd dat de Joodse ongehoorzaamheid de reden is van het veronderstelde feit dat God zich aan Romeinse zijde geschaard zou hebben. Flavius Josephus geeft hiervoor geen oorzaak. God regelt de wisselende machtsverhoudingen in de wereld, eenvoudig omdat hij God is⁵⁹.

Door het vele kopiëren in de Middeleeuwen verankerde de visie van de kerkvaders zich in het westerse christelijk denken⁶⁰. Josephus verkreeg zo'n grote autoriteit, dat zijn werk werd gezien als een vijfde evangelie⁶¹. Zelf werd hij door Lambrecht van den Bos in de inleiding op diens vertaling uit 1665 een evangelist genoemd, en geen Jood. Wat dat betreft is het dus niet zo vreemd dat de gereformeerde vroegmoderne Hollander Josephus' *De bello judaico* zonder aarzelen gebruikte ter ondersteuning van de Opstand tegen Spanje. In de strijd voor godsdienstvrijheid en onafhankelijkheid baseerden Nederlandse christenen zich op Josephus' veroordeling van de religieuze ongehoorzaamheid van de Zeloten, die geleid zou hebben tot verwerping door God. Om te voorkomen dat de gereformeerde Hollanders hetzelfde zou overkomen, moesten zij vechten tegen de katholieke Spaanse overheersing, zoals inleiding (1) aangeeft. Men ging voorbij aan Josephus' veroordeling van opstand als zodanig.

2.4 Verdere potentiële verklaringen

We zagen in paragraaf 2.2 al, dat een prorevolutionair gebruik van *De bello judaico* gerechtvaardigd moet zijn door zaken anders dan de originele tekst. De interpretatietraditie van vervangingstheologie, zoals hierboven beschreven, is zeker een belangrijke reden voor een dergelijk gebruik. Hiermee is echter niet alles gezegd, omdat het verschijnsel opstand op zichzelf nog altijd negatief aan bod komt in Josephus' werk. Ik zie een paar mogelijke verdere verklaringen voor de manier waarop *De bello judaico* in de 16^e eeuw werd gebruikt.

Mogelijk was inleiding (1) uit 1594 zo overtuigend, dat de antiopstandige houding van de originele tekst door de lezers door de vingers werd gezien. Ook zou de oorspronkelijke tekst aangepast kunnen zijn op plaatsen waar over het verschijnsel opstand wordt gesproken. Wellicht is zelfs een andere bron gebruikt. Een laatste verklaring voor het prorevolutionaire gebruik van *De bello judaico* zou kunnen liggen in de manier waarop de tekst eerder gebruikt werd. Wellicht kende de tekst vóór de Nederlandse Opstand in de Nederlanden ook een propagandistisch gebruik ten behoeve van een opstand door christenen. Of waren de bewerkers in de Republiek de eersten die de tekst op deze manier inzetten? In de volgende hoofdstukken onderzoek ik deze mogelijke verklaringen.

⁵⁹ Zie over dit 'theocratische wereldbeeld' hoofdstuk 1, noot 41.

⁶⁰ Veen 9

⁶¹ Schreckenbeg 317

3. Vertalingen, bewerkingen en inleidingen

3.1 Vertalingen en bewerkingen tussen 1500 en 1800

Op de volgende pagina is overzicht te vinden van de verschillende Nederlandse vertalingen die *De bello judaico* in de Nederlanden zijn verschenen tussen 1482 en 1783⁶². Het beginjaar neem ik over van Veen, die ervoor koos omdat in 1482 de eerste Nederlandstalige (verkorte) druk van *De bello judaico* te Gouda uit kwam. De laatste druk die Veen vermeldt komt uit 1793. Deze uitgave is een herdruk van een eerdere versie en dus voor dit onderzoek niet van belang, omdat er geen sprake is van een nieuwe vertaling of bewerking.

In het overzicht zijn alleen Nederlandstalige versies en bewerkingen opgenomen. Er zijn in de Nederlanden ook Josephusuitgaven verschenen in het Frans, Spaans en Latijn. Deze laat ik buiten beschouwing, omdat niet te achterhalen is in hoeverre deze boeken hun receptie in de Nederlanden hebben gehad. Er werden immers ook veel boeken naar het buitenland geëxporteerd⁶³.

Waar eenzelfde vertaling meerdere keren is uitgegeven en ik niet de beschikking heb over de eerste druk, vermeld ik hier de uitgave die ik gebruik. Dit is steeds de oudste uitgave die ik kon vinden. Bij elkaar komen we op een aantal van negen verschillende vertalingen of bewerkingen in 300 jaar. Eén ervan heeft geen inleiding⁶⁴, de andere acht uitgaven hebben elk een andere inleiding. De inleidingen zijn in chronologische volgorde genummerd; de nummers (1), (2), (3) en (4) corresponderen met de nummering die Veen hanteert. Als tussen twee opeenvolgende door Veen toegekende nummers een inleiding is toegevoegd, heb ik deze betiteld als (Xa). In het overzicht zijn de inleidingen opgenomen in de volgorde waarin ze zich in de band bevinden.

Veen laat na op te merken dat inleiding (3), behorende bij de uitgave van Swart en Wetstein, Amsterdam 1679, al samen met de inleidingen (2) en (2a) in de uitgave van 1665 is afgedrukt. Er is aan inleiding (3) in deze uitgave enkel een korte toelichting toegevoegd, welke gaat over de handelsovereenkomst die Savry met Swart en Wetstein heeft gesloten⁶⁵. De uitgave van 1679 biedt daardoor waarschijnlijk geen nieuwe informatie; het gaat hier namelijk niet om een nieuwe vertaling of bewerking⁶⁶, maar om een partij van dezelfde uitgaven als die van Savry uit 1665. Helaas bevindt de originele druk uit 1679 zich niet in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, zodoende heb ik deze niet kunnen raadplegen om na te gaan in hoeverre de inleidingen op de uitgaven van Savry en Swart en Wetstein overeen komen. Vier jaar na de uitgave van Swart en Wetstein bracht Wed. J. J. Schipper te Amsterdam een uitgave van Josephus op de markt. Deze druk bevat dezelfde werken en inleidingen als de uitgave van J. Savry uit 1665. Dit maakt het aannemelijk dat we in de versie uit 1679 ook dezelfde inleidingen zullen vinden.

⁶² Deze gegevens zijn gebaseerd op Meijer & Wes 1992, 18; Veen 1996, 12-13, 23; Jonquière 2008, 145-147 en PiCarta, landelijke digitale catalogus van het NCC. Gegevens uit de eerste drie bronnen heb ik nagetrokken en bijgesteld met behulp van PiCarta. Mijn lijst wijkt daarom af van de bronlijsten.

⁶³ Veen 15

⁶⁴ Het betreft hier een zogenaamde incunabel: een uitgave uit de periode waarin de boekdrukkunst nog in de kinderschoenen stond. In deze periode (tot 1500) hanteerde men nog geen onderscheid tussen drukker, vertaler en verkoper; alle taken werden door één persoon verricht. Omdat de praktijk van boekverkoop nog heel jong was, is er misschien

⁶⁵ Veen 37-40

⁶⁶ Veen 37 stelt dat de editie van 1679 gebaseerd is op de vertaling van Lambrecht van den Bosch, en bewerkt is door L. de Vries. Hij heeft zich hierin vergist: Simon de Vries is, ook in de uitgave van 1665, verantwoordelijk voor de vertaling van de boeken van Hegesippus uit het 'Hoogduytsch', zoals op de titelpagina van de druk uit 1665 is te lezen. Swart en Wetstein hebben dus geen nieuwe bewerking of vertaling op de markt gebracht; hun editie is identiek aan die van Savry uit 1665. Dit is logisch, omdat het een van Savry opgekochte partij betrof.

Er zijn zeven inleidingen toegevoegd aan overzicht 2. Het gaat om de volgende teksten:

- inleiding (0), geschreven door vertaler N. van Winghe;
- inleiding (0a), geschreven door drukker S. Cock bij de vertaling van Van Winghe;
- inleiding (2a)⁶⁷, een woord van drukker J. Savry aan de lezer van de uitgave uit 1665;
- inleiding (3a), een eerdere versie van inleiding (3) die zich als opdracht van J. Savry bevindt in de uitgave van 1665;
- inleiding (5), een extra bericht aan de lezer door drukker P. Mortier (opgenomen in de uitgaven van 1704 en 1732);
- inleiding (6), geschreven door S. Havercamp bij zijn herziening van W. Séwel in 1732;
- inleiding (7) door J. van Gulik bij zijn vertaling uit het Engels;
- inleiding (8), die J. F. Martinet schreef bij zijn bewerking uit 1783.

De inleidingen (3), (3a), (8) en (8a) zijn in tegenstelling tot de andere inleidingen niet expliciet ‘aan den Leser’ gericht. Deze voorwoorden zijn ofwel een opdracht, ofwel gericht aan niemand in het bijzonder.

Overzicht 2: De uitgavencijfers van *De bello judaico* in de Nederlanden tussen 1482 en 1783

Jaartal	Drukker	Plaats	Werk(en)	Hegesippus	Vertaling	Bron	Inleiding
1482	G. Leeu	Gouda	B.J.	-	G. Leeu	(verkort)	-
1564	C. v.d. Wouwere	Antwerpen	B.J.	-	N. van Winghe (herdruk 1553)	Latijn + Grieks	(0), (0a)
1602	Paets-Jacobsz.	Leiden	A. W., M.	X	E. Bommelius (herdruk 1594)	Grieks	(1)
1665	J. Savry	Dordrecht	A. W., M.	X	L. van den Bos & S. de Vries	Grieks+Latijn(3a),(2),(2a)	
1704	P. Mortier	Amsterdam	A. W., M., K	X	W. Séwel,	Frans (d'Andilly)	(4), (5)
1732	M. Schagen	Amsterdam	A. W., M., K, F.	X	S. Havercamp (herziening 1704)	Frans + Grieks	(6), (4), (5)
1780	J. van Gulik	Amsterdam	A. W., M., K	-	J. van Gulik	Engels (verkort)	(7)
1783	Allart/Holtrop	Den Haag/A'dam	A. W.	-	1732, aanmerkingen J. F. Martinet	Frans	(8), (9)

- A.W. = ‘Alle werken’: *Antiquitates Judaicae, De bello judaico, Contra Apionem, Vita*
- B.J. = *De bello judaico*
- M. = het martelaarschap/ het lijden van de Makkabeeën
- K. = het gezantschap van Philo aan keizer Kaligula
- F. = het geschrift van Philo tegen Flakkus

Ik heb in overzicht 2 opgenomen uit welke bronnen de verschillende vertalingen van Josephus' werk afkomstig zijn. Om de teksten te kunnen vergelijken en zo te kunnen zien of ze wellicht aangepast zijn, is het belangrijk te weten of de vertalingen op dezelfde bron gebaseerd zijn. Zo zijn eventuele verschillen beter te duiden. Daarnaast is een bronnenoverzicht nuttig voor verder onderzoek. Om die reden ben ik ook nagegaan welke drukken in dezelfde band ook een uitgave van de vijf boeken van Hegesippus bevatten⁶⁸. Verder heb ik uitgezocht welke aan Josephus toegeschreven teksten (aangeduid als M., K. en F.) in de verschillende uitgaven extra zijn opgenomen.

⁶⁷ Hoewel inleiding (2a), zoals te lezen is in bijlage 5, deels gebaseerd is op inleiding (1), noem ik haar niet (1a). Dit vanwege het tijdstip van uitgave en de deels afwijkende inhoud.

⁶⁸ Over de boeken van Hegesippus zeg ik iets meer in hoofdstuk 6.

3.2 Correspondentie tussen vertalingen en inleidingen

In de inleiding van deze scriptie werd de vraag gesteld of de verschillende vertalingen corresponderen met de verschillende inleidingen die *De bello judaico* in de onderzochte periode in de Nederlanden heeft gekend. Overzicht 2 laat zien dat dit meestal het geval is: elke nieuwe vertaling, herziening of bewerking tussen 1564 en 1704 gaat vergezeld van een nieuwe inleiding. De enige uitzondering vormt de uitgave van 1564 zelf: dit is een herziene druk van een vertaling uit 1553, waaraan de inleidingen uit 1553 zijn toegevoegd. Deze inleidingen vond men in 1564 blijkbaar nog steeds relevant. Ik verwacht daarom dat de boodschap van *De bello judaico*, voor zover deze door de revisie in 1564 al veranderd is, niet verschilt van de strekking van inleiding (0).

De correspondentie tussen vertaling en inleiding is voor het onderzoek naar de onderlinge verschillen tussen de vertalingen een belangrijk gegeven. Een inleiding geeft immers informatie over de motivatie van de uitgever, het beoogde publiek en de veronderstelde relevantie van het werk voor dit publiek⁶⁹. Wanneer een uitgever besluit een nieuwe inleiding aan zijn uitgave toe te voegen, hebben we aanleiding om te stellen dat de oude inleiding in zijn ogen blijkbaar niet meer voldoende van toepassing is op de contemporaine situatie. Waarschijnlijk is er ook altijd een element van ‘territoriumdrift’ in het spel; iedere uitgever wil zijn naam en zijn zegje graag verspreiden. Toch wordt er niet bij iedere nieuwe druk een nieuwe inleiding gemaakt. Het blijft dus interessant waarom dit de ene keer wel, de andere keer niet gebeurt. In de uitgave van 1732 zien we dat een ‘voorberigt’ van de vertaler wordt gevolgd door een oudere inleiding. Zo’n geval roept de vraag op in hoeverre de strekking van de oude en nieuwe vertaling met elkaar corresponderen en waarom de oude inleiding behouden is gebleven. Antwoord op deze vraag zou belangrijke informatie kunnen verschaffen over de manier waarop het werk van Josephus door de decennia heen werd geïnterpreteerd. Voor de periode die ik onderzoek is dit echter niet aan de orde.

Inleiding (8) van J. F. Martinet is de enige nieuwe inleiding die aan een bestaande vertaling vooraf gaat. In alle andere gevallen gaat een nieuwe inleiding vooraf aan een nieuwe of herziene vertaling. Dit doet vermoeden dat men niet alleen de inleiding, maar ook de oude vertaling achterhaald vond, en daarom een nieuwe uitgaf. Als een nieuwe inleiding afgestemd is op de nieuwe context, geldt dit dan ook voor de nieuwe vertaling of bewerking waar de inleiding bij hoort? Anders gezegd: hebben de verschillende vertalingen de kleur van de inleidingen die er aan vooraf gaan? Om een antwoord op deze vraag te kunnen vinden, kijk ik in het volgende hoofdstuk naar de aard van de verschillende inleidingen in de context van de tijd waarin ze verschenen.

⁶⁹ Veen 10, 24

4. Analyse van inleidingen en vertalingen

Omdat ik geïnteresseerd ben in anti- en prorevolutionair gebruik van *De bello judaico* in de beginperiode van de Nederlandse Opstand, analyseer ik de inleidingen bij drie eerste uitgaven uit overzicht 2. Deze inleidingen zijn, net als de inleidingen op de overige uitgaven, te vinden in de bijlagen. Inleiding (1) is in de inleiding op deze scriptie al kort aan bod geweest, deze bespreek ik hier wat uitgebreider.

4.1 De uitgave van 1553

4.1.1 Bron

In zijn inleiding (0) op de uitgave van 1553 hekelt vertaler Nicolaus van Winghe de versie van de Joodse oorlog die in omloop is, ‘eerst uuten Hebreuusschen overgheset by eenen David Kyber int Latijn ende voorts uuten Latine in Duytsche ghedruct’. Deze versie is onbetrouwbaar, stelt hij. Van Winghe geeft verschillende voorbeelden van historische onjuistheden uit de uitgave die dit bevestigen. De oorspronkelijke versie van Josephus is na 1000 jaar uit het Grieks in het Latijn vertaald door een priester met de naam Ruffinus, en daarna in allerlei talen uitgegeven. Nu komt Van Winghe met een ‘Nederlantsche-duytsche’ vertaling van *De bello judaico* die hij heeft gebaseerd op deze versie van Ruffinus.

Deze Tyrannius Ruf(f)inus, ook bekend als Rufinus van Aquileia (Italië) of Rufinus Aquileiensis, leefde van 340/345-410 en was monnik, historicus en theoloog. Hij vertaalde veel Griekse werken van kerkvaders, vooral van Origenes, in het Latijn. Origenes werd tijdens Rufinus’ leven door paus Anastasius I veroordeeld, waardoor ook hijzelf onder verdenking van de Kerk kwam te staan. Tot zijn dood bleef Tyrannius Rufinus echter bezig met het vertalen en verdedigen van Origenes’ geschriften. Naast werk van Origenes vertaalde hij onder andere de *Historia Ecclesiastica* van Eusebius van Caesarea. Hoewel in zijn biografie nergens melding wordt gemaakt van een vertaling van Josephus, worden er momenteel Latijnse uitgaven van *De bello judaico* uitgegeven, ‘vertaald door Tyrannius Rufinus’. Ik ga er daarom vanuit dat Rufinus inderdaad verantwoordelijk is voor de Latijnse bron die Van Winghe heeft gebruikt.

In hoofdstuk 2 noemde ik het werk van Origenes al als medeverantwoordelijk voor de ontwikkeling van de vervangingstheologie. Origenes interpreteerde de verwoesting van Jeruzalem als een teken dat de joden hun aanspraak op hun religieuze traditie hadden verloren gunste van de christenen⁷⁰. Ik veronderstel dat de vertaling van *De bello judaico* door Origenes’ volgeling Rufinus van Aquileia, voor zover gekleurd, in deze traditie staat. Nicolaus van Winghe plaatst zich in hetzelfde spoor door zijn vertaling te baseren op de Latijnse versie van *De bello judaico*. De uitgave uit 1594, waarbij inleiding (1) behoort, is niet op een Latijnse maar op een Griekse bron gebaseerd. Dit bronverschil zou consequenties kunnen hebben voor de boodschap van het werk, dan wel van de inleidingen erop. Ik acht de kans hierop echter niet groot, omdat Van Winghe in zijn inleiding aangeeft dat ook hij regelmatig de Griekse tekst heeft geraadpleegd, die vrij recent in Basel was gedrukt. Hij doet hierbij op een uitgave van alle werken van Flavius Josephus door H. Froben en N. Episcopus in 1544.

Ik heb voor de analyse gebruik gemaakt van een uitgave uit 1564, gedrukt door Claes Vanden Wouwere. In deze uitgave zijn inleiding (0) van vertaler Nicolaus van Winghe en inleiding (0a) van drukker Symon Cock uit 1553 opgenomen. Van Winghes vertaling van *De*

⁷⁰ Veen 10

bello judaico uit 1553 is, getuige de titelpagina, herzien door Vanden Wouwere. Helaas kan ik de tekst uit 1564 niet vergelijken met de eerste druk. Zoals ik in het vorige hoofdstuk heb uitgelegd, verwacht ik geen grote verschillen tussen deze twee drukken.

4.1.2 Inleiding (0)

Inleiding (0), te lezen in bijlage 1, wordt door Veen niet in zijn scriptie genoemd. Deze inleiding gaat vooraf aan de vertaling van Nicolaus van Winghe, en is voor het eerst uitgegeven in 1564. Terecht noemen Besamusca en Sonnemans 1999, 137⁷¹ de proloog ‘omvangrijk’. Van Winghe, die verantwoordelijk is voor de inleiding⁷², richt zich in zijn betoog tot de bestuurders van Antwerpen; er is dus sprake van een opdracht.

De vertaler zet zijn opvattingen over geschiedschrijving uiteen en keert zich daarbij tegen contemporaine populaire werken als *Karel ende Elegast*. Zulke verhalen zijn volgens de vertaler vaak verdraaid of zelfs verzonnen ter wille van de verkoopcijfers en zijn maar tijdverspilling. Nadat hij ingaat op de beschikbare vertalingen van *De bello judaico* die in omloop zijn, legt Van Winghe het belang van dit werk uit. Volgens van Winghe is *De bello judaico* een belangrijk boek, omdat het de periode beschrijft waarin een einde kwam aan het tijdperk van de Mozaïsche wet, ‘een vast seker verstercesel der nieuwer evangelischer wet door Christum ghebracht’. Dit citaat laat zien dat Nicolaus Van Winghe de verwoesting van Jeruzalem, in lijn met Origenes, christelijk interpreteert: het is een markering van het nieuwe tijdperk waarin de wet van Christus heerst. In de lofrede op Josephus die volgt, wordt het feit dat hij een Jood (en dus niet verlicht met de Heilige Geest) was, gerelativeerd door te stellen dat Josephus gezien zijn objectieve en waarheidsgetrouwe schrijfstijl zijn vaders niet heeft nagevolgd in hun verwerping van de waarheid. Verder wordt aangevoerd dat Agrippa, Vespasianus en Titus de tekst hebben gecontroleerd op waarheidsgehalte en dat voor Josephus een standbeeld in Rome is opgericht. De man is te prijzen om zijn ‘naersticheyt, warachtigheyt ende conste int bescriuen’. Daarom is zijn geschiedkundige werk door kerkvaders als Origenes, Chrysostomus, Augustinus en Jheronimus ‘ende meer ander ondersoeckers der waerheyt ende minnaers der rechtvaerdicheyt’ veelvuldig gebruikt ter verklaring van het evangelie. We kunnen van hem veel leren op het gebied van deugdzaamheid. Ook zien we in Josephus’ verslag veel bijbelse profetieën over Jeruzalem in vervulling gaan, aldus Van Winghe. Hij haalt veel van deze Schriftplaatsen aan en legt deze uit. Daarnaast kunnen we genieten van Josephus’ getrouw vertaalde Griekse schrijfkunst (hij werd door de kerkvader Jheronimus ‘de Griekse Livius’ genoemd), en van de vele wetenswaardigheden over bijvoorbeeld de natuur in Palestina, die in zijn werk te lezen zijn.

Ten laetsten is dese hystorie seer nut ghelesen om daer door te mercken ende te leeren hoe schadeliken ende dervaerliken quaet dat ongeheloovicheyt is, waer door die Joden eerst tot so boose daden ende namaels tot so vervaerlike plaghen gecomen zijn. Want gelijc een recht gheloove ende goede kenne van God een fundament is van alle duechden, also is ooc dongeloove oft een quaet gheloove den oorspronc van alle quaet.

Het werk van Josephus is voor christenen dus van belang, omdat eruit te leren valt hoezeer het Joodse volk Gods oordeel over zich heeft afgeroepen door ongeloof. Ze werden verdoemd door Jezus af te wijzen en Hem en zijn volgelingen te doden ‘ende bisonder den weerdigen Jacobum, die Christus broeder ghenamt was’. Door de moord op Jacobus als

⁷¹ Bart Besamusca en Gerard Sonnemans (ed.), *De crumen diet volc niet eten en mochte*. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550. Stichting Bibliographia Neerlandica, Den Haag 1999

⁷² Zoals blijkt uit de zinsnede ‘Prologhe des translateurs’ voorafgaand aan de inleiding.

voornaamste oorzaak van de verwoesting van Jeruzalem aan te halen, sluit Nicolaus van Winghe zich aan bij Origenes die dit punt voor het eerst naar voren bracht.

Ongeloof veroorzaakt blindheid en zonde, stelt Van Winghe. Dit gold niet alleen voor de Joden die destijds in Jeruzalem leefden, maar is ook van toepassing op de christenen van 'nu'. De tweedracht en de Antichrist, waarover in 1 Thessalonicenzen 2 wordt gesproken, duiden volgens Nicolaus van Winghe op de contemporaine onrust in de Roomse Kerk. Hij neemt de Joodse onderlinge verdeeldheid, die volgens hem heeft geleid tot de ondergang van Jeruzalem, als voorbeeld voor de kerkelijke situatie. Daar ontstaat ook steeds meer verdeeldheid⁷³. Het is alsof Van Winghe de lezers waarschuwt dat zij het voorbeeld van de Joden niet langer moeten navolgen. Want, zegt hij,

(...) het scheidende der Christenen van die eenicheyt des rechten geloofs der heyliger Roomscher ende ghemeynder kercken, ende van het hoofd der Kerstenen den Paus van Rome, dye sinte Peeters navolger ende Christus stadhouders is, dwelck noyt over al so seere en was als nu, waer uit die werelt vol tweedracht wert, vol strijts ende nijts, ketterye, muyteryen ende oorlogen', is 'een teyken (...) van Antichristus nakende coemste ende van der werelt eynde, ghelijc die Joden voor haer ganssche verderffnisse eerstmael heel twistich vielen teghen malcanderen, dwelck haer meer verdorf dan die macht der Romeynen.

Van Winghe heeft met zijn inleiding op *De bello judaico* dus een heel concrete boodschap voor zijn tijdgenoten: Zoek de eenheid in de kerk en schik u onder het gezag van de Paus van Rome, aan wie God de sleutelen van het eeuwige leven heeft gegeven. Zo niet, dan dreigt er een oordeel of het einde der tijden. Hierover wijdt de vertaler sterk uit.

Volgens Van Winghe werd de tweedracht in Jeruzalem veroorzaakt door een sekte, geleid door 'een Gaulaniter Judas ende een Pharizeus Sadocus ghenamt (...) die boven al (prees) vryheyt, dat is vry ende sonder eenighen overheere te leven oft eenighen Heere onderdaen te sine, dan Gode alleen'. Door dit te citeren lijkt de vertaler uit te halen naar radicale protestantse groeperingen, zoals de anabaptisten. Deze aanhangers van de zogenaamde Radicale Reformatie⁷⁴ zagen zichzelf als burgers van het Koninkrijk van God en wisten zich gehouden aan de wetten van dat Koninkrijk. Daaruit volgde een zeer kritische houding ten opzichte van de wereldlijke overheid, die zij wel erkenden, maar waarmee zij zo min mogelijk te maken wilden hebben. Over de kerk had de wereldlijke macht al helemaal niets te zeggen, vonden de Radicale. Hierin verschilden zij van aanhangers van de zogenaamde Magisteriale Reformatie. Tot deze laatste stroming binnen de Reformatie behoorden mannen als Luther, Zwingli en Bullinger. Zij zagen het als een taak van de wereldlijke overheid om de Kerk mede te besturen en onderscheidde het wereldlijke en religieuze gezag dus minder scherp. Hiermee sloot de Magisteriale Reformatie meer aan bij de Roomse zienswijze op gezag en overheid.

'Dus aengemerct dat dese quade Joetsche ia duyvelsche secte der onbehoorliker ende ongoddeliker vryheyt over al in Christenrijck oprijst, wantmen vele vint die noch geestelike noch weerlike overheyt liden en moghen, die over haer nochtans van Gods ende rechts wegen ghestelt zijn.'

De radicale groeperingen werden in de 16e eeuw bij tijden behoorlijk vervolgd, mede vanwege de angst voor revolutie die voort zou kunnen komen uit hun opvatting op de

⁷³ Nicolaus van Winghe doelt hier op de Reformatie. De Nederlandse Geloofsbelijdenis van Guido de Brès, die in 1561 werd opgesteld, laat zien dat deze religieuze hervormingsbeweging op het moment dat de inleiding gedrukt is, in de Nederlanden aanhang had.

⁷⁴ Deze term(en) ontleen ik aan Cameron, E., *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press 2008.

overheid. De revolutie in Münster (1536) was voor velen een afschrikwekkend voorbeeld. Hoewel deze gebeurtenis op het moment van schrijven al bijna twee decennia geleden is, zou Van Winghes angst voor verdeeldheid wel eens ingegeven kunnen zijn door 'Münster'. Nicolaus van Winghe is slechts één van de velen die negatief schrijft over de 'radicalen'. Niet alleen de wereldlijke, maar ook de geestelijke overheid waren zij ongehoorzaam volgens Van Winghe. Hij kan hiermee doelen op ongehoorzaamheid aan het gezag van de Kerk, waar de meeste aanhangers van de Reformatie zich schuldig maakten. Ook zou hij bedoeld kunnen hebben dat hiërarchie binnen Radicale Reformatie zeer kritisch werd bekeken; men ging sterk uit van de inspiratie door de Heilige Geest, en dit was voor iedere gelovige weggelegd.

Om Van Winghes interpretatie van het bovenstaande citaat te kunnen duiden, bezien we de passage waaruit hij citeert. In *Anitquitates Judaicae* boek XVIII, hoofdstuk 2⁷⁵ vinden we, na een bespreking van de sekten der Farizeeën, Sadduceeën en Essenen, het volgende citaat:

De vierde aenhank heeft eerst Judas Galileus tot een vinder en voorganger gehad. Dese komen in de andere dingen met de Pharizeen over een als allen dat sy door een geduerige liefde tot de vryhey branden, geloovende dat men alleen Godt tot een Heere hoorde te hebben, ja soudien liever met vrouw en kinderen en al hun magen de alderswaerste pijn verdragen, als eenich mensch kunnen heer noemen; het welke, also het menigmael en by velen gesien is, so dunkt het my niet geraden hier ter plaetse daer meer af te spreken: want ik heb geensins te vreesen dat mijn woorden geen geloof sullen vinden, maar eerder in tegendeel, dat dese uytsteekende lijdtzaamheit en versmading van pijn niet genoegsaem door mijn woorden sal kunnen uytgedrukt werden: welke kloekmoedigheit onder ons volk seer veel heeft toegenomen, aangesteeken door de geduerige verongelijkingen van Geffius Florus, door wiens mishandelen sy ook ten laetsten van de Romeynen afgefallen zijn. En dit sal van dese Joodsche aenhangselen genoeg gesegt zijn.

Er wordt wel geopperd dat Flavius Josephus in dit citaat op de christenen doelt. De volgelingen van Jezus Christus wilden God immers gehoorzamen boven de mensen⁷⁶. Dit lijkt mij echter onwaarschijnlijk, omdat Josephus Judas Galileus als stichter en leider van deze groepering noemt. Deze Judas van Galilea was de leider van een gewelddadige opstand tegen de Romeinen rond 6 na Christus⁷⁷. Hij verkondigde dat God de enige heerser van Israël was, en spoorde de bevolking aan geen belasting meer te betalen aan Rome. Zijn volgelingen werden Zeloten genoemd. Doelt Josephus met zijn vierde sekte op de Zeloten, dan is het mijns inziens vreemd dat hij zo positief over deze mensen spreekt. In het eerder geschreven *De bello judaico* laat Josephus immers duidelijk merken negatief tegenover opstand te staan, en vooral voor de Zeloten die hun eigen stadsgenoten uitmoordden heeft hij geen goed woord over. Vast staat dat Nicolaus van Winghe het positieve citaat uit AJ XVIII negatief

⁷⁵ Gedrukt door Wed. J. J. Schippers, Amsterdam 1683

⁷⁶ "Maar Petrus en de apostelen antwoordden, en zeiden: Men moet aan God meer gehoorzaam zijn dan aan mensen." (Handelingen 5:29, *Herziene Statenvertaling*, Jongbloed 2011)

⁷⁷ Ook deze Judas wordt genoemd in Handelingen 5. De Raad wil enkele apostelen doden vanwege hun prediking over Jezus. De geachte Farizeïsche wetsgeleerde Gamaliël roept de Raad echter op dit niet te doen met de volgende woorden:

Israëlitische mannen, wees op uw hoede *en bedenk* wat u met deze mensen wilt gaan doen. Want vóór deze dagen stond Theudas op, die zei dat hij wat was, en hij had een aanhang van ongeveer vierhonderd man; maar hij is omgebracht en allen die naar hem luisterden, zijn verstrooid en tot niets geworden. Na hem stond Judas de Galileeër op, in de dagen van de inschrijving, en hij maakte veel volk afvallig, dat hem volgde; en deze is ook omgekomen, en allen die naar hem luisterden, zijn uiteengedreven. En nu zeg ik u: Houd u ver van deze mensen en laat hen *gaan*, want als dit voornemen of dit werk van mensen afkomstig is, dan zal het afgebroken worden, maar als het van God afkomstig is, kunt u dat niet afbreken, opdat u niet misschien ook tegen God blijkt te strijden. (Handelingen 5:35-39, *Herziene Statenvertaling*, Jongbloed 2011)

interpreteert. Ik vermoed dat ook hij ‘de vierde aenhank’ heeft geïnterpreteerd als de Zeloten. Zijn verwijzing naar de onderlinge Joodse verdeeldheid die Jeruzalem ten val heeft gebracht, wordt daardoor betekenisvoller: in *De bello judaico* worden de Zeloten meerdere malen aangewezen als een oorzaak voor de val van Jeruzalem.

Van Winghe heeft ook kritiek op kerkelijke leiders die altijd maar meegaan met de massa en ‘peys, peys, peys’ roepen. Het is nodig dat mensen gehoorzamen aan het gezag, want anders gaat alles verkeerd. Zo heeft God dat bepaald; Hij heeft de sleutels van het eeuwige leven bij de paus van Rome gelegd. Ook hier bekritiseert de vertaler het protestantisme, dat genade predikt maar wel ongehoorzaam is aan de Kerk. Hij maakt zich zoveel zorgen over de Reformatie, dat hij dit noemt als een van de redenen tot uitgave van Josephus’ werk:

Om dan onse Nederduytsche landen die door Gods gracie ende groote naersticheyt ende wijsheyt der keyserliker majesteyt tot noch toe in redelike goede eendrachtigheyt, recht gheloove ende warachtighen godsdienst ghehouden is gheweest in desen meer te stercken ende die vreesse Gods onder tvolck te vorderen (...)

Er dreigt een scheuring in de religieuze Nederlanden en Van Winghe wil met dit boek meewerken aan het voorkomen hiervan, door de waarachtige godsdienst en de praktisering van het katholieke geloof te bevorderen. Dat is blijkbaar nodig; er is dus ook een andere, ‘onwaarachtige’ religieuze praxis. De uitgave van *De bello judaico* dient niet alleen ter bevordering van de eenheid in de Kerk, maar ook ter waarschuwing:

(...) yst dat over die ongheloovighe ende wreede joden die Christum ende zijn discipulen ghedoot hebben so swaren wrake ghedaen is, dat ons gheen saechter maer swaerder oordeel staet te verwachten, die Christus gheloove aenghenomen hebben, by also wy door ongheloovicheyt oft onghetrouwicheyt van quaden wercken Christum metten joden verlooehenen, wederom cruycen ende versmaden, als Paulus seyt totten Hebreen.

Het is opmerkelijk dat Nicolaus van Winghe steeds in de ‘wij-vorm’ schrijft. Dit veronderstelt een eenheid onder de christenen die er in werkelijkheid niet was. Het bovenstaande citaat wijst erop dat de inleider protestanten niet beschouwt als medechristenen; hoogstens zijn zij dit geweest. Maar nu hebben zij Christus verloochend en wacht hen een zwaar oordeel. Het feit dat Van Winghe zijn betoog baseert op een identificatie tussen de Kerk en het Joodse volk, waarbij de Joodse (!) Zeloten fungeren als voorbeeld voor de lezer, toont mijns inziens aan dat hij zijn doelgroep wel als christenen aanspreekt. Afval dreigt wanneer de lezer niet trouw blijft aan de Kerk; zover is het echter nog niet gekomen.

Aan het einde van zijn betoog roept Nicolaus van Winghe het stadsbestuur van Antwerpen op om vast te houden aan de belijdenis dat er maar één Heer, één geloof en één doop is. Ook hier levert Van Winghe kritiek op de anabaptisten, die de kinderdoop vervingen door de volwassendoop. Dit vormde voor katholieken, maar ook voor aanhangers van de Magisteriale Reformatie, een groot struikelblok. De oproep ‘één Heer en één geloof’ te blijven aanhangen zou wat breder opgevat kunnen worden als gericht tegen de protestanten in het algemeen. In dat geval zou Van Winghes oproep niet minder aansluiten bij de politieke situatie in Antwerpen destijds: halverwege de 16e eeuw begon het calvinisme grote aanhang te krijgen in de stad. Een decennium na de 1553-uitgave van *De bello judaico*, op 20 augustus 1566, werd de Antwerpse beeldenstorm het begin van de zogenaamde ‘Antwerpse beroerten’. Duizenden katholieken ontvluchtten in die onrustige periode de stad. Met zijn inleiding (0)

wil Van Winghe dus niet zozeer het gewone (kerk)volk, maar bijzonder het stadsbestuur bewegen trouw te blijven aan de katholieke Kerk. Zijn hele betoog, dat expliciet aan de bestuurders van Antwerpen is opgedragen, is hierop gericht. Opnieuw ondersteunt de vertaler zijn oproep met argumenten op basis van identificatie van Nederlandse christenen met het Joodse volk. Hij vergelijkt zelfs de lotgevallen van de door hem geroemde stad Antwerpen met die van Jeruzalem. Het stadsbestuur wordt door hem gewaarschuwd tegen geldgierigheid en een te groot vertrouwen op de sterkte van de stad (zoals de Zeloten hadden): net als in Jeruzalem zal dit voor verdeeldheid verwoesting zorgen. God nodigt niet alleen met liefde, maar dreigt ook met straf. Dat heeft Hij zo besloten. De schrijver van inleiding (0) benadrukt nog eens dat *De bello judaico* daarom ook ter waarschuwing wordt uitgegeven. Uiteindelijk komt alles aan op wijs bestuur en godsvrucht, stelt Van Winghe. Dat zal ervoor zorgen dat de stad door gezegend wordt en welvarend blijft. Hij citeert hierbij psalm 127:1,

Als de HEERE het huis niet bouwt,
Tevergeefs zwoegen zijn bouwers eraan;
Als de HEERE de stad niet bewaart,
Tevergeefs waakt de wachter⁷⁸

Hoewel Josephus deze tekst in *De bello judaico* nergens noemt, is deze in lijn met zijn theocratische geschiedbeschouwing. Als God aan je zijde staat, heb je niets te vrezen. Zoals eerder opgemerkt kun je Gods steun volgens Josephus echter niet afdwingen door een bepaald gedrag; volgens Van Winghe is trouw aan het juiste geloof een voorwaarde. Dit is een toevoeging in de lijn van Origenes.

Overigens was *De bello judaico* waarschijnlijk geen onbekend werk voor het stadsbestuur: Veen 10 laat zien dat het werk tot dan toe in de Nederlanden voornamelijk in Antwerpen werd uitgegeven. De enige uitzondering hierop vormt de versie van Gheraert Leeu uit 1482, die in Gouda werd gedrukt. Detail: kort na deze druk verhuisde Leeu met zijn drukkerij naar Antwerpen.

Samengevat

In inleiding (0) doet zich het interessante verschijnsel voor, dat Flavius Josephus' *De bello judaico* wordt gebruikt om een religieuze boodschap over te brengen. De situatie uit Josephus' verhaal is door Nicolaus van Winghe toegepast op de toestand in de Kerk, en wordt ingezet om zijn lezers van een godsdienstig standpunt te overtuigen. Ten tijde van de Nederlandse Opstand gebeurt dit dus niet voor het eerst! Wel is er een wezenlijk verschil met het gebruik tijdens deze Opstand. Wordt *De bello judaico* dan door de gereformeerde Hollanders gebruikt ter stimulering van de Opstand, in 1564 probeert Van Winghe zijn lezers ermee te bewegen trouw te blijven aan de katholieke Kerk. Hoewel hij niet expliciet zegt dat een opstand tegen Spanje verkeerd is, neemt hij door zijn afwijzing van (religieuze) verdeeldheid en zijn oproep aan het stadsbestuur duidelijk een politiek standpunt in. Hier nog uitleggen in hoeverre het met de opstand te maken had. Voor zover bekend is Josephus' werk in de Nederlanden nog niet eerder op deze manier gebruikt.

4.1.3 Inleiding (0a)

Inleiding (0) wordt gevolgd door een voorwoord van prenter Symon Cock, gericht aan gericht aan 'Den goetwilligen Lesers ende beminnaers der waerhey': inleiding (0a). Al in de eerste zin van deze tekst geeft de drukker een interpretatie van *De bello judaico*: het

⁷⁸ *Herziene Statenvertaling*, Jongbloed 2011

beschrijft de val van Jerusalem ‘waer door Christi ons salichmakers onrechtvaerdighe doot rechtvaardelijck ghewroken is gheweest.’ Ook Cock beschouwt de verwoesting van Jeruzalem dus als Gods straf op de moord op Jezus.

Symon Cock beschrijft dat het werk vanuit het Grieks vertaald is in het Latijn, ‘Walsch, Hoochduytsch, Spaensch ende Italiaensch ende ander verscheyden ghemeyn talen’ en nu voor het eerst in de ‘nederlantsche Duytsche sprake’. Met deze zin wekt Cock ten onrechte de suggestie dat zijn nieuwe uitgave uit het Grieks is vertaald: uit inleiding (0) weten we dat de Griekse versie wel geraadpleegd is, maar niet als basis voor de nieuwe Nederlandse vertaling heeft gediend.

De voornaamste reden voor de nieuwe vertaling is volgens de drukker

dat ghy ende alle beminnaers der waerheyt niet langher en sout bedroghen werden van sommighe ander versierde oft vervalschte Hystorie boecxkens die van deser Destructie oft verderffenissen van Jerusalem in voortijden ende som nu onlanx geschreven ende ghedruct zijn geweest in onse Duytsche tale.

Om de lezers in aanraking te brengen met de waarheid is het dus nodig dat er een nieuwe, zuivere vertaling op de markt komt. Deze stelling komt overeen met het standpunt van Nicolaus van Winghe. Waar deze echter uitweidt over de geloofwaardigheid van Flavius Josephus, behandelt Symon Cock verschillende onbetrouwbare boeken over de Joodse oorlog. Uitgebreid gaat hij in op het boekje *Dye Destructie van Jerusalem*⁷⁹ dat volgens Cock door een christen is geschreven. Het boekje bevat allerlei wonderen en bekeringen tot het christendom die in het werk van Josephus helemaal niet voorkomen. Ze schijnen toegevoegd te zijn ‘om Gods eere daer door te vermeerderen.’ In het werkje is zelfs te lezen hoe keizer Vespasianus de heilige Clemens, als dank voor de overwinning op Jeruzalem, paus van Rome gemaakt zou hebben.

Maer die goddelike eere ende waerheyt en behoeft oft en begheert niemants logenen om daer door verclaert oft vermaert te werden, want si door warachtighe bewijsinghen ghetuyghenissen ende wonderwercken haer selven ghenoech verclaert.

De uitgever van Van Winghes vertaling vindt het blijkbaar heel belangrijk de feiten niet te verdraaien, maar voor zich te laten spreken. Dit komt ook naar voren in het feit dat hij ‘oude Grieksche ende Hebreussce scrivers’ aanhaalt, om te laten zien dat het genoemde werk allerlei historische onjuistheden bevat. Ook beroept hij zich op gegevens uit het Bijbelboek Handelingen: ‘die wercken der Apostelen’. Aan het einde van zijn lange uiteenzetting voegt Cock nog wel toe dat zoveel onwaarheid ‘wél toeghelaten is te drucken voor een fabulose hystorie, ghelijck der hystorien van Concink Karel ende Elegast ende dyer ghelijcke’.

Cock verschilt hier van mening met Van Winghe, die werken als *Karel ende Elegast* in inleiding (0) vanwege hun lage waarheidsgehalte tijdverspilling noemt. De geciteerde zinsnede van Symon Cock lijkt mij daarom eerder een tactische dan hartgrondige uitspraak, mede gezien de strekking van zijn eerdere woorden. De drukker wilde zijn afnemers wellicht niet in het harnas jagen door zo’n boude stelling als die van Van Winghe; daarmee zou hij de

⁷⁹ Ik heb geen gegevens over dit boekje kunnen achterhalen. De titel *De verderffenisse ofte destructie van Jerusalem* komt wel voor op bladzijde 445 van *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 6.* (H. J. Vieu-Kuik en Jos Smeyers, Amsterdam 1975). We vinden daar de volgende vermelding: ‘Op een 17de-eeuwse bron gaat ook *De verderffenisse ofte destructie van Jerusalem* terug, het verhaal van de belegering en verwoesting van de heilige stad door de Romeinen.’ Omdat inleiding (0a) geschreven is aan het eind van de 16^e-eeuw, kan hij niet naar hetzelfde boekje verwijzen als Vieu en Smeyers. Wel is het mogelijk dat de 17^e-eeuwse bron waar de laatsten op zinspelen teruggaat op het boekje dat Symon Cock noemt in zijn inleiding.

glazen van zijn eigen drukkerij wel eens in kunnen gooien. Dat Symon Cock echter veel belang hecht aan objectieve waarheid, blijkt ook uit het volgende.

Volgens Cock is de ‘loghen’ dat Vespasianus (die volgens secundaire bronnen helemaal geen christen was) Clemens tot paus gekroond zou hebben, niet alleen ‘valsch’ maar ook ‘teghen tkersten gheloove’. Hierop volgt een uiteenzetting over het gezag van de paus over de ‘heylicher kercken’ dat hij via Petrus van Christus zelf heeft ontvangen. Symon Cock verbindt hier de historische feiten met de waarheid van het christelijk geloof én met de kerkelijke traditie.

Net als Nicolaus van Winghe noemt Symon Cock David Byber, die een boek over de verwoesting van Jeruzalem (oorspronkelijk in het Hebreeuws geschreven) vanuit het Latijn in het Duits heeft vertaald. Dit werk is door ‘eenen Jan Knyf’ vertaald in het Nederlands op naam van Josephus⁸⁰. De tekst van deze uitgave ligt veel dichter bij Josephus’ Griekse werk dan het eerder behandelde boekje, ‘maer is deser historiën in seer veel saken so onghelijc ende recht tegen sprekend dattet wel blijckelijck is dat die vanden selven Josephus noyt gescreuen en is’. Anders zou Josephus immers een leugenaar zijn die zichzelf tegenspreekt in verschillende werken. We hebben hier volgens Cock dus niet te maken met Josephus’ Armeense versie van *De bello judaico*, waarop deze zinspeelt in zijn inleiding op de Griekse versie⁸¹. Daarbij komt opnieuw een scala aan feitelijke onjuistheden, zoals blijkt uit secundaire historische bronnen. Cock concludeert dat het ‘wel te vermoeden is, dat dese Hebreussce historie corts uit ghecomen van eenen hoochmoedighen Jode langhe na gedicht is gheweest’. Josephus’ werk zou te loffelijk spreken over de Romeinen en het Joodse volk te negatief afschilderen, daarom zou er een bewerking zijn gemaakt waarin de rolverdeling eerder andersom is.

Ook wat betreft de uitgave van Jan Knyf is er een kroningskwestie; de paus van Rome zou Vespasianus voor de ogen van Josephus tot keizer gekroond hebben. De gang van zaken is in deze versie precies omgekeerd vergeleken met het eerder besproken kroningsverhaal. Ook deze kroning is echter een ‘openbaere loghen’ volgens Symon Cock: in die tijd werden keizers nog niet door de paus gekroond. Bovendien zou de paus een heiden nooit tot keizer kronen. Opnieuw zien we dat het verdedigen van de historische waarheid voor Cock verbonden is met het verdedigen van de Kerk. De drukker sluit hier aan bij de vertaler, die in zijn inleiding de lezer stimuleert trouw te blijven aan de Kerk met een beroep op de feiten die Josephus hen voorhoudt.

Volgens Cock is de Griekse versie van *De bello judaico* ‘onlancx te Basel ghedruct’ (waarnaar ook Van Winghe verwijst in inleiding (0)) een juiste weergave van Josephus’ origineel. Deze tekst kan als toetssteen dienen voor de verschillende lezingen die in omloop zijn. De vertaling van Jan Knyf, gebaseerd op een Hebreeuwse tekst, is

van eenighe ongheleerde hoochmoedige Joden versiert ende op Josephus naem uitghegheven, om ons kerstenen wijs te maken dat die Griecxsche Hystorie die onder die kerstenen over duisent iaren voor Josephus Hystorie ghehouden ende ghelesen is gheweest, van hem nyet gheschreven en soude zijn.

Beide besproken boeken zijn volgens Cock dus een bedreiging voor de christelijke Kerk. Het eerste boekje werd geschreven door een christen die de waarheid verdraaide omdat hij dacht het christendom zo te moeten helpen; in het tweede geval probeerden de Joden de christenen te bedriegen.

Ten laatste gaat Cock nog in op een werk, van Joodse oorsprong, dat door Sebastianum Munsterum naar het Latijn vertaald is. Deze uitgave bevat vijf boeken ‘vander Joden

⁸⁰ Van deze uitgave heb ik geen spoor kunnen vinden.

⁸¹ Meijer & Wes 1992 stellen dat de Armeense versie nooit gevonden is en wellicht niet heeft bestaan.

avontueren ende ouder gheschiedenissen' en handelt voornamelijk over de periode van de Babylonische ballingschap. Deze uitgave spreekt Josephus' *Antiquitates judaicae* op verschillende plaatsen tegen. Ook bevat dit boek

het loffelijck ghetuughenisse dat Jospheus in zijn Griecxsche Hystorie gheeft van onsen Heere Jhesu Christo, dat die Joden noch heden qualijc liden moghen, segghende dat dit van eenighe kerstenen in Josephus Griecxsche Hystorie naemaels inghestreken oft aen ghehanghen is.

Volgens Cock is het eerder waarschijnlijk dat de Joden een vals werk rondom het zogenaamde Testimonium Flavianum hebben geschreven, om bij christenen de indruk te wekken dat ook deze verwijzing naar Christus in Josephus' werk niet van zijn hand is.

Samengevat

De kern van inleiding (0a) is het belang van de waarheid. Al in de manier waarop Symon Cock zijn lezers aanspreekt, 'beminnaers der waerhey', komt dit naar voren. Uit het vervolg van zijn betoog blijkt dat Cock grote waarde hecht aan feitelijke gegevens en historisch bronnenmateriaal. Dit is een typisch humanistisch ideaal; de inleiders van de Antwerpse druk van *De bello judaico* uit 1564 zijn wat dat betreft kinderen van hun tijd. Hun hang naar objectiviteit en een zuivere versie van *De bello judaico* is interessant, omdat dit impliceert dat ze hun eigen interpretatie van Josephus' werk beschouwen als waar. Niet zonder reden overigens: dat opstand en verdeeldheid in *De bello judaico* worden afgekeurd behoeft geen betoog. Van interpretatie is bijvoorbeeld wel sprake als de dood van Jezus Christus door Cock als oorzaak voor Jeruzalems val wordt aangewezen.

4.2 Inleiding (1)

Inleiding (1), voor het eerst gepubliceerd in 1594, behoort bij de vertaling van Everardus Bommelius⁸². Onbekend is wie deze inleiding heeft geschreven⁸³. Hij wordt samen met alle werken van Josephus uitgegeven door Paets-Jacobszoon te Leiden. Deze inleiding, die veel korter is dan de inleidingen op de vorige Nederlandse uitgave, draagt een duidelijke religieuze boodschap uit. De eerste zin van het betoog laat dit al zien: 'Christelicke leser. God en wil niet alleen gekent zijn als een genadighe ende barmhertige vader, maer oock als een gestrenge ende rechtveerdige Richter.' Deze zin lijkt gebaseerd te zijn op een passage uit inleiding (0), waarin wordt gesteld dat God niet alleen met liefde nodigt, maar ook dreigt met straf.

Het Joodse volk, dat een verschrikkelijke nederlaag onderging in de opstand tegen Rome, wordt door de inleider vergeleken met de Hollandse gereformeerde gemeenschap. Net als de auteurs van de inleidingen op de uitgave uit 1564 plaatst de schrijver van inleiding (1) zich hierdoor in de traditie van vervangingstheologie, waarin christenen worden gezien als het nieuwe Israël. Een vergelijking tussen Jeruzalemse Joden uit het begin van de jaartelling met 17^e-eeuwse christenen uit Holland is in deze visie niet vreemd.

De ondergang van Jeruzalem wordt in inleiding (1) geïnterpreteerd als een straf van God. Maar

⁸² Oftewel: Eberhard Bommeel, Meijer & Wes 1992, 18

⁸³ Volgens Veen is het niet uitgesloten dat de gereformeerde predikant Petrus Hackius de inleiding heeft verzorgd, evenals wellicht de hele vertaling. Dit laatste lijkt mij uitgesloten, aangezien Everardus Bommelius verantwoordelijk is voor de vertaling.

(...) het waer te wenschen, ende den Ioden te gonnen, dat het by deser straffe gebleven waer, wanneer sy niet eewich verdoemt sijn en moesten, gelyck haer de heylige Propheten, Christus, en de Apostelen lange te voren gedreycht heben.

Het Joodse volk is voor eeuwig verworpen door God, dat is nog veel erger dan de verwoesting van Jeruzalem. De reden voor haar verwerping ligt volgens de schrijver van de inleiding in het verachten van Gods Woord:

Want al ist wel dat de Ioden met meer andere sonden besmet zyn geweest, daer mede sy Godes toorn op haer hebben geladen, so en can doch God geen sonde weyniger ongestraft laten, als de verachtlinge synes Goddelicken woorts (...)

We kunnen er, gezien de rest van de inleiding en de traditie van vervangingstheologie die in hoofdstuk 2 is beschreven, vanuit gaan dat met deze ‘verachtlinge synes Goddelicken woorts’ wordt bedoeld dat de Joden het evangelie van Jezus niet hebben aanvaard en Hem gekruisigd hebben.

Expliciet wordt de lezer gewaarschuwd dat hem hetzelfde lot wacht als de Joden, wanneer hij zich ook afwendt van God, in zonde leeft en niet dankbaar is voor wat Hij hen heeft gegeven, namelijk ‘(...) een getrouwe ende Godsalige Overheyt, onder welke wy goeden vrede hebben.’ De overheid van Leiden was inderdaad overtuigd calvinistisch en daarnaast ook fel anti-Spaans⁸⁴. De gereformeerde lezer kon in vrede zijn protestantse geloof beoefenen onder dit bestuur, wat niet mogelijk zou zijn onder een Spaanse (rooms-katholieke) overheid. Dit gegeven maakt het aannemelijk om zoals Veen te vermoeden dat inleiding (1) niet alleen een religieuze, maar ook een politieke boodschap heeft. De lezer wordt gestimuleerd toch vooral aan calvinistische zijde te blijven staan en zich af te keren van en op te stellen tegen alles wat ingaat tegen ‘de reyne ende suyvere leere, waer door God de ware Godsalicheyt in(...)plantet’. Dus ook tegen de Spaanse regering. Doet de lezer dat niet, dan hangt hem de verwerping door God boven het hoofd, net als het Joodse volk is overkomen.

Nicolaus van Winghe verbond Gods bijstand in inleiding (0) met trouw aan het juiste geloof. Net als de opening van zijn betoog heeft de schrijver van inleiding (1) heeft deze gedachte, die niet als zodanig terug te vinden is in Josephus’ *De bello judaico*, overgenomen. Ik zou willen stellen dat inleiding (1) niet geschreven had kunnen zijn zonder dat inleiding (0) daaraan vooraf ging.

Opmerkelijk genoeg gebruikt inleiding (1) *De bello judaico* om een boodschap uit te dragen die haaks staat op de inhoud van inleiding (0), terwijl die voorafgaat aan hetzelfde werk! Van Winghe roept in zijn inleiding (0) immers op tot kerkelijke eenheid en gehoorzaamheid aan de paus, en gebruikt daarvoor dezelfde argumenten en dreigementen als de auteur van inleiding (1). Het vermoeden dat inleiding (1) een politieke boodschap heeft, wordt hierdoor bevestigd, net als door het feit dat deze inleiding gedurende de periode van de Nederlandse Opstand steeds met Josephus’ werk is uitgegeven, en daarna niet meer.

4.3 De verschillende tekstversies vergeleken

Volgens drukker Symon Cock is de vertaling uit 1553 een zeer getrouwe vertaling van de Latijnse versie van *De bello judaico* naar Ruffinus, waar nodig gecorrigeerd aan de hand van de Griekse bron die in 1544 in Basel gedrukt was. Op grond daarvan verwacht ik dat er in de tekst niet veel aanpassingen te zien zullen zijn, die kunnen wijzen op een bepaalde

⁸⁴ Veen 29

interpretatie van de tekst. De uitgave bevat allerlei kanttekeningen die interessant kunnen zijn.

Opstand tegen de overheid wordt in inleiding (0) niet positief belicht, in de schaduw van de verdeeldheid in de Roomse kerk ten tijde van de Reformatie. De christelijke lezers worden door Van Winghe juist opgeroepen te gehoorzamen aan het gezag van de Kerk. Hij motiveert dit onder andere door Paulus te citeren, die zegt dat alle gezag door God is ingesteld.

In opvallende tegenstelling tot inleiding (0) roept de inleiding op de vertaling van Everardus Bommelius de lezers op tot opstand tegen het gezag. Deze inleiding is niet geschreven door een katholiek, maar door een gereformeerde Hollander. Legt inleiding (0) de nadruk op het voorkomen van verdeeldheid, de schrijver van inleiding (1) waarschuwt tegen verachting van Gods woord door de overheid te volgen in haar katholieke spoor. Hoewel Flavius Josephus in zijn tekst in principe negatief staat tegenover het verschijnsel opstand, stimuleert deze inleiding haar lezers om met een beroep op deze tekst om wel in opstand te komen.

Ook de bladzijden van deze uitgave zijn rijkelijk voorzien van kanttekeningen, waarin wordt verwezen naar Bijbelplaatsen en ander werk van Josephus. Daarnaast wordt in deze kanttekeningen inhoudelijk commentaar geleverd.

Om erachter te komen of *De bello judaico*, net als de inleidingen erop, is aangepast aan respectievelijk de katholieke en protestantse context, heb ik enkele passages uit beide versies met elkaar vergeleken. Deze passages gaan over opstand, verdeeldheid en de rol van God en godsdienst daarin.

Ik ga uit van de moderne vertaling uit het Grieks van Meijer & Wes 1992. Ter verduidelijking zijn de vindplaatsen in de oude drukken gecursiveerd. Omwille van de leesbaarheid heb ik **u** waar nodig in **v** veranderd en andersom, de / weggelaten, komma's toegevoegd en afkortingen opgelost.

Boek II telt in de versie van Meijer & Wes 22 hoofdstukken, bij Van Winghe 28 en in de vertaling van Bommelius uit 1594 vinden we in de uitgave van 1602 maar liefst 44 korte hoofdstukken. Dit wijst erop dat de drukkers zichzelf in ieder geval enige vrijheid hebben gegeven bij het indelen van de tekst. Wellicht heeft men die vrijheid ook genomen bij het vertalen van de tekst. De volgende vergelijkingen zullen daar licht op werpen.

In boek II vinden we de rede van Agrippa. Deze probeert het Joodse volk af te brengen van hun revolutionaire plannen. Hij betoogt dat de Romeinen veel te sterk voor de Joden zijn, en dat ze er verstandig aan doen zichzelf en hun kinderen te sparen door niet in opstand te komen. De rede beslaat in *Van Winghe II hst. 16* (geen paginanummering) ruim 7 kolommen. In *Bommelius II hst. 28* is de rede van Agrippa net als in Van Winghe 7 kolommen lang, de tekst komt woordelijk overeen. Ik heb twee kerncitaten uit de rede vergeleken:

Van Winghe II hst. 16

1a. Maer die gene die seer begeerich zijn na die profiten der vrijheyt die hadden ten eersten moeten voor haer sien sorgen ende arbeyden dat si die vrijheyt hadden mogen behouden. Want die nieuwicheyt des bedwancx is seer verdrietelic ende om daer onder niet te comen schinet wel recht een oorloghe aen te nemen. Maer die eens onder bedwanck ghecomen is ende daerna afvalt, dye schijnt meer te wesen een wederspannich knecht oft slave dan een beminnaer der vrijheyt. Daerom had demen moeten alle dingen doen om die Romeynen eerstmael niet te ontfangen ten tiden als Pompeius eerst int lant quam. Ons ouders ende haer Coninghen die van gelde, lichamen ende moeden veel machtigher ende vromer waren dan ghi lieden zijt, en hebben nyet connen wederstaen een cleyn deel vander Roomscher macht. Ende meynde ghi lieden dye dit bedwanc erffelijk ontfangen hebt van uwen ouders ende die in alle dingen minder zijt dan

die ghene die eerstmael onderdanich zijn geworden, dat ghi tegen het gheeel Roomsche rijck sult connen wederstaen?

Opstand wordt door Agrippa afgewezen: omdat de Joden het gezag van de Romeinen eenmaal aanvaard hebben, moeten zij zich daar ook aan houden. Deze passage past bij de strekking van inleiding (0). Voorafgaand aan dit citaat erkent Agrippa dat sommige vertegenwoordigers van Rome inderdaad erg hardvochtig zijn, maar dit is nog geen reden om tegen alle Romeinen en Caesar zelf oorlog te gaan voeren. Wanneer Van Winghe zijn oproep om het kerkelijk gezag gehoorzaam te zijn op Agrippa's rede zou baseren, blijft er ruimte voor een kritische houding. Opstand is echter nooit gerechtvaardigd. In Bommelius' vertaling vinden we deze erkenning ook.

Daar het Joodse volk geen schijn van kans heeft tegenover de Romeinen, zoals Agrippa breed uitmeet, kan ze in een opstand alleen slagen als God haar helpt:

1b. So isser ten laetsten eenen raet bleven, te weten datmen vliede tot die goddelike hulpe. Maer dese is ooc bi die Romeynen: want sonder God waert seker onmogelijck dat sulck rijck soude moghen staende bliven.

Hier komt Josephus' boodschap naar voren, dat God zich aan de zijde van de heersende macht bevindt. Ook in een dergelijke passage zou Van Winghe steun kunnen vinden voor zijn stelling dat het christendom haar kerkelijke overheid moet gehoorzamen. God staat immers aan de kant van het gezag.

Gezien de revolutionaire inleiding zou men verwachten dat *Bommelius II hst. 28* deze boodschap van Agrippa afzwakt. Passage 1a lijkt echter erg veel op de versie van Van Winghe:

1a. Ooc soudē de ghene, welcke na de vryheyt so grooten verlangē hebben, voor henen ghearbeydt hebben dat sy de selve niet verloren en hadden. Want nieuwe dienstbaerheydt is gantsch beswaerlick ende wie hem selven daer van door eenen redelicken camp bevrijden can sal het niet laten. Maer soo hem yemandt onder het jock gheeft, ende namaels daer inne niet blijen en wil, de selve wort meer eenen wederspannigen knecht dan een liefhebber der vryheyt geacht. Daeromme soo soude men na de tijt dat Pompeius int lant quam hem gheweert ende gearbeydet hebben, datse van den Romeynen niet en ware in ghenomen gheworden. Maer onse Coninghen ende voorouders, welcke aen gelt, lijf, goet end ebloet veel machtiger ende edeler geweest zijn dan ghy, hebben een minder macht der Romeynen niet tehgenstaen moghen. Hoe willet ghy dan, op welke de dienstbaerheydt gheervet is, ende ghy die oock by uwen voorvaderen niet te verghelijcken en zijt, u teghens den gantschen Roomschen rijcke opstellen?

Het onderstreepte gedeelte toont mijns inziens een nuanceverschil met de versie van Van Winghe. Waar deze schrijft over het voorkomen van overheersing, lijkt Bommelius meer ruimte te laten voor opstand wanneer de overheersing nog maar pas begonnen is. Verder is de boodschap van de hierboven geciteerde passage heel negatief over het verschijnsel opstand: een opstandeling is eerder weerspanning dan een liefhebber van de vrijheid. Deze boodschap staat haaks op de politieke strekking van inleiding (1), die aan de uitgave van Bommelius voorafgaat.

De idee dat weerstand gerechtvaardigd is als de overheersing nog maar net begint, is trouwens niet echt van toepassing op de situatie in de Nederlanden. Als sinds het eind van de 15^e eeuw stonden de Nederlanden onder regering van het Habsburgse vorstehuis; daarvoor maakte het deel uit van het Hertogdom Bourgondië. De Nederlanden verloren hun zelfbestuur dus niet onder de Habsburgers, er was helemaal geen sprake van zelfbestuur. Nadat de

Reformatie aan het begin van de 16^e eeuw echter voet aan de grond kreeg in de Nederlanden, werd de pressie vanuit het katholieke Spanje wel steeds groter.

1b. Daer na so is noch dit voor handen, datmen hem op de Goddelicke hulpe verlaet. Maer daer aen en gebreeckt het den Romeynen oock niet, want het ware onmoghelick dat het Keyserdom sonder God bestaen ende tot eenen sulcken grooten welstant comen mochte.

De tekst van Bommelius kent een extra zinsnede over de grote rijkdom van het Romeinse rijk; ik heb hier geen verklaring voor. Verder komt de inhoud van de twee citaten 1b overeen.

Ook op andere plaatsen in *De bello judaico* laat Flavius Josephus zich expliciet uit over ‘opstand’. Bijvoorbeeld nadat hij de Romeinse slagorden en militaire discipline uitgebreid heeft geprezen. We lezen in de vertaling van *Van Winghe III hst. 3*:

2. Dit heb ic aldus int lanc verhaelt, nyet principalijc ten love oft prijs der Romeynen, maer ten trooste van den verwonnen Joden ende om dat ic die nieusgierighe die geneycht zijn om nieuwe werrighe op te stellen soude vervaren ende af keeren van haer opstel.

Bommelius III hst. 6:

2. Dit heb ick vermeldet niet alleen de Romeynen hier door te loven, maer ooc de bedwongen en goethertigher wijze te vermanen ende ten voorsten, welcke totten oproer ende tot nieuwicheyt lust ende liefde hebben, van haren voornemen af te doen staen.

Opnieuw wordt in beide versies een opstand duidelijk afgeraden. In de vertaling van de antirevolutionaire Bommelius staat er zelfs dat Josephus’ drijfveer ‘ten voorsten’ was om potentiële opstandelingen te ontmoedigen.

In citaat 1b betoogt Agrippa dat de Joden niet op Gods steun hoeven te rekenen, omdat Hij duidelijk aan Romeinse zijde vecht. De kwestie welke partij op Gods bijstand mag bogen, wordt vaak aangehaald in *De bello judaico*. Een voorbeeld van zo’n passage is te vinden in boek IV. De Zeloten in Jeruzalem hebben de Idumeeërs te hulp geroepen. Deze liggen voor de stad, als er een enorm onweer losbarst. De Idumeeërs en de inwoners van Jeruzalem beseffen allemaal dat dit natuurgeweld iets bijzonders betekent. *Van Winghe IV, hst. 7*:

3. De Idumeiters ende die borghers hadden beyde een ghevoelen hier af: want die Idumeiters lieten haer duncken dat god gestoort was om dese oorloghe, ende dat zijt niet en souden moghen ontcomen, waert dat si teghen die hoofdstadt streden. Maer Ananus met sinen ghesellen meynden dat si sonder strijdt die victorie hadden ghecregen, ende dat God die oorloghe voor haer voerde. Maer die beduyders der toecomender dinghen, waren voorwaer bedroghen, ende si propheteerden tseghen die vyanden, tghene dat si lieden selve moesten liden.

Hier leest de tekst dat noch de vrome Joden, noch de ruwe Zeloten op Gods steun konden rekenen. Deze gedachte komt overeen met de aanname van beide inleidingen, dat de Joden Gods gunst verloren hebben door hun afwijzing van Jezus Christus. Waar Van Winghe in inleiding (0) onderscheid maakt tussen de agressieve Zeloten en de vrome Joden, om de dwalende christenen bij de les te roepen, gaat hij op andere plaatsen in zijn inleiding uit van het Joodse volk als geheel. In passage 4 is dit laatste aan de orde. Bommelius IV hst. 17 geeft praktisch dezelfde versie van deze passage:

3. Sulcker meyninghewaren de Idumeers, ende der burers te Ierusalem alle met malcanderen. Want de Idumeers besorchden, God toornet van wegen haerder crijchstrustinghe alsoo over haer,

ende sy mochten dier straffe gheenssins ontcomen, alsoo sy de hoofstade met ghewapender handt overtoghen hadden. Maer Ananus ende de sijne ghekloofden vastelick, de victorie ware sonder slach ghewonnen, ende God hadde voor haer ende in haren name ghestreden. Maer sy verstonden ten beyden sijden onrecht, omdat sy meynden, haer eyghen ongeluck soude over den vyanden uyt gaen.

Een andere passage over Gods steun vinden we in boek III, in de beschrijving van de slag om Jaffa. *Van Winghe III, hst. 11* leest daar het volgende:

4. (...) Maer als si aen den binnensten muer quamen, so hebben haer borgers die stadt voor hen gesloten, ende dat uit vreesen, sorghende dat die vyanden met henlieden ooc wederom binnen comens ouden. Maer God gaf voorwaer den Romeynen der Galileeuuscher nederlaghe, aengesien dat hi doen ter tijt ooc het gheheel volck van dier stadt ghesloten buyten haer eygen vesten, leverde haren vynanden die seer hittich waren na haerlieder verderffnisse...

Volgens Van Winghe heeft God de Romeinen de overwinning gegeven. In *Bommelius IV, hst. 21* heeft de geselecteerde passage een andere nuance:

4. (...) Maer als sy nu den anderen muer ende de stadt behgeerden, worde de poorte, op dat de vyandt oock daer inne niet en quaem, van den burgeren toe gesloten. Ende voorwaer der Galileer God hadde den Romeynen de victorie verleent, overmits dat volck der selver stadt buyten haer eyghen muren gesloten worden, ende den bloetgierigen vyanden inden handen gecomen is.

Bij Bommelius is het de God van de Galileërs die de Romeinen de overwinning schenkt, terwijl God bij Van Winghe niet aan een volk verbonden is. De vertaling van Nicolaus van Winghe strookt met Josephus' theocratische visie op de geschiedenis, maar Bommelius lijkt de tekst hier aangepast te hebben. Wil hij geen afstand doen van de gedachte dat God zich aan een volk verbindt? De identificatie van de gereformeerde Hollanders met het Joodse volk, die in inleiding (1) naar voren komt, zou hierachter kunnen zitten: het is natuurlijk fijn om te kunnen stellen dat God de God van de eigen groep is. Deze gedachte komt in inleiding (1) ook naar voren: de gereformeerden hebben de waarheid, de katholieken niet. Het feit dat het Joodse volk de strijd in de geciteerde passage verliest, is niet in tegenspraak met de gedachte dat God de God van de Joden is. Voor beide inleiders kan deze passage bruikbaar zijn geweest om de trouw aan God en zijn waarheid te motiveren: doe je dat niet, dan kan zijn steun worden verloren. Of Hij nu bij de eigen groep hoort, of niet.

Wat betreft identificatie is het heel interessant dat de hogepriester Ananus door Van Winghe een bisschop wordt genoemd. Hieruit blijkt, net als uit zijn inleiding (0), dat de katholieke vertaler het Joodse volk identificeert met de christenen in zijn tijd. Het verhaal van de verwoesting van Jeruzalem wordt op deze manier dichter bij de situatie van de lezers gebracht en dat past bij het appellerende karakter inleiding (0). De passage waarin de hogepriester een bisschop wordt genoemd, is ook om een andere reden interessant. Ze gaat namelijk over verdeeldheid en over de religieuze ongehoorzaamheid van de Zeloten. *Van Winghe IV, hst. 5* leest:

5. Want met verscheyden practiken ende versierden redenen verweecten si die eerlicste mannen tegen malcanderen, makende die tweedrachtich, soeckende een oorsake van meerder quaet te doen uit den twist der gheender die haer hadden moghen beletten, so langhe tot dat si so versaet waren die menschen te vervolghen, dat si ooc ten laetsten Gode versmaetheyt aengedaen hebben. Want si hebben met haren onreynen voeten in dye heylige plaetsen begonst te gaen. Ende doen tvolck teghen henlieden verweect werde (dwelc dede Ananus dye outste ende wijste

vanden bisschoppen, dye ooc by avontueren die stadt soude behouden hebben, hadde hy zijnder listigher vyanden handen moghen ontgaen) so hebben dye roovers den tempel teghen des volcx menichte als een casteel ende bewaringhe voor haer ghemaect, den welcken si hielden voor een woninghe van haerder tyranschap.

Dit gedeelte biedt grond voor Nicolaus van Winghes afwijzing van verdeeldheid in inleiding (0). Het zijn in deze passage de ruwe en goddeloze Zeloten die via list voor tweedracht zorgen en ware godsdienst grof verachten; Van Winghe waarschuwt de christenen om hun voorbeeld niet na te volgen door een andere leer aan te gaan hangen. Mensen die zich van het katholicisme afkeren, komen er bij hem dus niet goed vanaf. Hiertoe heeft Van Winghe zijn vertaling niet echt aan hoeven te passen; behalve de ‘bisschop’ geeft *Bommelius IV hst. 11* dezelfde weergave:

5. (...) overmits sy veel naemachtiger ende eerlicker luyden door listicheyt ende bedrieghelicke woorden aen malcanderen hitzen, ende uyt den twist der genen, welke haer henlieden hadden connen teghen stellen, hier toe alderley oorsake ende gheleghentheyt sochten, tot dat sy ten laetssten haren moedt met verachtinghe der menschen, ghenoech gecoelt, God selfs schandelic aen getast, ende met onreyne voeten dat heylichdom des Tempels grouwelicken vertreden hadden. Daeromme hem dat volc door aenporringhe Anani, des ouden ende verstandighen Hooghenpriesters, door den welcken sonder twijfel de stadt, wanneer hy sijnen vyanden handen hadde ontcomen moghen, ware behouden gheworden teghens haer vertoornden ende opstelden.

Deze beschrijving van de godsdienstige ontrouw, die door de Zeloten wordt bedreven, is interessant vanuit het perspectief van inleiding (1). In deze inleiding wordt immers beweerd dat trouw aan het ware geloof essentieel is om bij God in de gunst te blijven. Hoewel deze notie nergens in *De bello judaico* te vinden is, kunnen passages als deze wel gelezen en gebruikt worden als argument hiervoor.

Samengevat

De lijst van passages die handelen over opstand, verdeeldheid, Gods steun en godsdienstige gehoorzaamheid zou eindeloos aangevuld kunnen worden. Ik heb enkele tekstgedeelten besproken, die elk kunnen staan voor een groot aantal vergelijkbare passages. De besproken passages bieden, net als veel andere, ruimte voor zowel het katholieke als het protestantse gebruik van de tekst. Veel is hierbij mijns inziens te danken aan het vermogen van de inleiders om een sluitende redenering in een vurig betoog te presenteren. Er is echter nog meer te zeggen over hoe het mogelijk was dat *De bello judaico* door zowel voor- als tegenstanders van de Nederlandse Opstand is ingezet. Dat doe ik in het volgende hoofdstuk.

5. Conclusie

Aan het begin van deze scriptie is de vraag gesteld, hoe 16^e-eeuwse Nederlanders omgingen met de originele tekst van *De bello judaico*. Als hypothese stelde ik dat tekst door de verschillende vertalers bewerkers werd aangepast aan hun religieuze en politieke achtergrond en situatie. De vergelijkende analyse tussen een katholieke en een gereformeerde uitgave van *De bello judaico*, laat niet meer dan een nuanceverschil zien. Aan de hand van de deelvragen die ik in de inleiding heb voorgedragen, wil ik een antwoord formuleren op de vraag naar de omgang van de verschillende bewerkers en vertalers met *De bello judaico*.

Wat vindt de bewerker van Josephus als schrijver in technische zin? Neemt hij diens literaire stijl over, of gebruikt hij Flavius Josephus alleen als inhoudelijke bron?

Zowel de vertaling van Nicolaus van Winghe uit 1553, als de vertaling van Everardus Bommelius uit 1594 hebben grote achting voor Josephus als schrijver. Dit blijkt niet alleen uit het feit dat hij door hen in de inleidingen wordt geroemd om zijn retorische kwaliteiten, maar ook uit de nauwkeurige manier waarop ze *De bello judaico* hebben vertaald. Beide vertalingen komen haast woordelijk overeen met de tekst zoals Meijer & Wes die vertaald hebben vanuit het Grieks. De tekst wordt door Van Winghe en Bommelius dus niet alleen als inhoudelijke bron gebruikt, maar ook de stijl wordt heel gedetailleerd overgenomen. Ook is Josephus opdeling in zeven boeken door beide vertalers gehandhaafd. Wat betreft de hoofdstukindeling hebben zij zichzelf wel enige vrijheid veroorloofd; deze is in beide versies vaak anders dan in de uitgave van Meijer & Wes.

Wat vindt de bewerker van Flavius Josephus als schrijver in inhoudelijke zin? Neemt hij diens boodschap over of wijzigt hij deze? Wanneer dit laatste het geval is, op welke punten gebeurt dit dan en is dit te verklaren, gezien de achtergrond van de bewerkers?

Uit de vergelijking tussen de versies uit 1553 en 1594 blijkt niet dat de bewerkers de boodschap hebben gewijzigd. De katholieke en de protestantse uitgave staan allebei negatief tegenover opstand, verdeeldheid en religieuze ongehoorzaamheid. De theocratische geschiedbeschouwing van Flavius Josephus komt in beide versies duidelijk naar voren, zoals ook in de originele tekst van *De bello judaico* het geval is. Uit mijn analyse bleek dat het woord 'hogepriester' in de katholieke versie is gewijzigd in 'bisschop', dit is de enige duidelijke verandering van de originele tekst, die ik heb gevonden. Natuurlijk is deze verandering te verklaren vanuit katholieke achtergrond van de vertaler, die zich als katholiek daarnaast identificeert met het Joodse volk. In de bespreking van inleiding (0) komt dit punt ook aan de orde. Het verschil tussen de twee tekstversies in passage 4, waar de protestantse versie leest dat God de God van de Galileërs is, zou ook door de Griekse zinsconstructie ingegeven kunnen zijn.

Ik concludeer dat de twee met elkaar vergeleken vertalingen accentverschillen hebben, maar dat ze niet wezenlijk afwijken van Josephus' brontekst. Dat de *De bello judaico* gebruikt kon worden ter stimulering of bestrijding van de Nederlandse Opstand, heeft dus andere oorzaken. In het verloop van deze scriptie zijn een aantal mogelijke oorzaken de revue gepasseerd. De traditie van 'vervangingstheologie', waarin de Kerk wordt gezien als het nieuwe Israël, is één van de aanleidingen tot het gebruik van de tekst ten tijde van de Nederlandse Opstand. Daarnaast blijkt het gereformeerde gebruik van *De bello judaico* gebaseerd te zijn op de manier waarop Nicolaus van Winghe de tekst in 1553 heeft ingezet. De katholieke inleiding ageert tegen verdeeldheid en opstandigheid, en blijft daarmee dicht

bij de boodschap van Josephus' originele tekst. Doordat Van Winghe de tekst over de Joodse Opstand politiek en religieus interpreteerde, was het voor de schrijver van inleiding (1) in 1594 een kleine stap om hetzelfde te doen, zij het met een heel boodschap. De gereformeerde interpretatie van *De bello judaico* is, net als de katholieke lezing, negatief over religieuze ongehoorzaamheid. Ze verschilt echter wel van de katholieke interpretatie als het gaat over opstand in het algemeen: volgens inleiding (1) is men in sommige gevallen zelfs verplicht om tegen het gezag in te gaan.

Deze laatste opvatting zou te maken kunnen hebben met de calvinistische theologie, die in de Noordelijke Nederlanden werd aangehangen. In de visie van Calvijn op de verhouding tussen kerk en overheid is er, in het belang van het volk, expliciet ruimte voor opstand tegen het gezag. Dit is voornamelijk een roeping van de lagere adel. In de Nederlanden zien we deze visie in praktijk gebracht worden door edelen als Willem van Oranje, die het belang van het volk verdedigde tegenover Spanje. Het voert te ver om hier uitgebreid in te gaan op de kerk- en staatsvisie van Calvijn, maar mijns inziens is het wel een factor die aanleiding is geweest tot het propagandistische gebruik van *De bello judaico* in de gereformeerde Nederlanden.

6. Suggesties voor vervolgonderzoek

In het verband van deze scriptie heb ik twee uitgaven van *De bello judaico* in de Nederlanden onderzocht. Een katholieke versie uit 1553 uit de Zuidelijke Nederlanden, en een gereformeerde Hollandse druk uit 1594. Aan de hand van een vergelijking tussen deze twee uitgaven heb ik een conclusie getrokken over de manier waarop *De bello judaico* werd gebruikt als instrument voor verschillende politieke en religieuze programma's. Deze conclusie is geldig voor de behandelde casus. In de 17^e en 18^e eeuw zijn er echter nog veel meer uitgaven van *De bello judaico* verschenen in de Nederlanden. Het zou interessant zijn ook deze uitgaven te onderzoeken, voortbouwend op de scriptie van Veen en deze scriptie.

De diverse uitgaven zijn gebaseerd op verschillende bronnen. Heeft dit consequenties voor de strekking van de verschillende versies? Kunnen we achterhalen welke uitgaven uit de 17^e en 18^e eeuw van katholieke, en welke van gereformeerde oorsprong zijn? In dat geval is het mogelijk een groter vergelijkend onderzoek te doen naar katholiek vs. gereformeerd gebruik van *De bello judaico*, in een wisselende historische context.

Alle uitgaven die opgenomen zijn in overzicht 2 bevinden zich in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Bij enkele uitgaven had ik niet de beschikking over de eerste druk, maar moest ik gebruik maken van iets jongere herziening. Ik ben benieuwd hoe mijn analyse eruit zou zien met gebruikmaking van de eerste drukken. Misschien zou een vergelijking tussen de eerste en tweede druk van bijvoorbeeld Van Winghes vertaling ook nog interessante verschillen aan het licht brengen.

In overzicht 2 heb ik geen details opgenomen over de fysieke vorm van de verschillende uitgaven. Toch bevatten de oude drukken veel interessante informatie, buiten de tekst zelf. De versies van P. Mortier en S. Havercamp bevatten bijvoorbeeld een gedetailleerde titelprent, begeleid door een gedicht. Hierin wordt Josephus' werk met en zonder woorden geïnterpreteerd, wat heel interessant is om te onderzoeken. Meerdere andere uitgaven hebben een wat kleinere prent op de titelpagina, waarin vaak ook een spreuk is verwerkt. Soms is deze prent het handelsmerk van een bepaalde drukker, soms ook niet. Ook deze elementen van de Nederlandse Josephus-uitgaven lenen zich voor verder onderzoek.

In overzicht 2 is verder te zien, welke werken door de jaren heen met *De bello judaico* in dezelfde band zijn uitgegeven. In een bepaalde periode werden steeds meer werken toegevoegd, later nam dit weer af. Wat is de reden hiervan? Om welke teksten gaat het precies, en wat is hun oorsprong en betekenis? Antwoord op deze vragen kan ons inzicht geven in de verschuivende interesse van het lezerspubliek. Aan het werk van Hegesippus, dat vaak samen met Josephus' werk werd uitgegeven, is een aparte kolom gewijd. Over de oorsprong en het belang van dit werk zijn de meningen van de verschillende uitgevers verdeeld. De versie van Hegesippus is een Latijnse, christelijke bewerking van *De joodse oorlog*, die qua boodschap hier en daar sterk afwijkt van *De bello judaico*. In hoeverre zou dit verhaal over de Joodse Opstand de interpretatie van Josephus' werk door de tijd heen hebben beïnvloed? En ook 'Hegesippus' is in verschillende vertalingen uitgegeven. Zijn er accentverschillen tussen de verschillende versies van dit werk, en komen deze overeen met eventuele verschillen tussen de versies van Josephus' *De bello judaico*?

Alleen al aangaande het werk van Flavius Josephus is er nog veel te onderzoeken. Ik hoop dat met deze scriptie een volgende stap is gezet in het onderzoek naar de omgang met Joodse literatuur in de Nederlandse vroegmoderne periode, en dat volgende stappen zullen volgen. Er is nog veel te ontdekken op dit gebied.

Bibliografie

Primaire literatuur

Josephus, Flavius, *De Joodse Oorlog & Uit mijn leven*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F. J. A.M. Meijer en M. A. Wes. Amsterdam: Ambo 1992

Josephus, Flavius, *De Oude Geschiedenis van de Joden*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F. J. A. M. Meijer en M. A. Wes. Amsterdam: Ambo 2002 (derde druk)

Josephus, Flavius, *Tegen de Grieken*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F. J. A. M. Meijer en M. A. Wes. Amsterdam: Ambo 1999

Secundaire literatuur

Cameron, E., *The European Reformation*, Oxford: Oxford University Press 2008

Bart Besamusca en Gerard Sonnemans (ed.), *De crumen diet volc niet eten en mochte. Nederlandse beschouwingen over vertalen tot 1550*. Stichting Bibliographia Neerlandica, Den Haag 1999

Hardwick, Michael E., *Josephus as an historical source in patristic literature through Eusebius*. Atlanta, Georgia: Scholars Press 1989

Jonquière, Tessel, *Flavius Josephus. Joods geschiedschrijver in het Romeinse rijk*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep 2009

Rooden, P. van, 'De Joodse Oorlog & Uit Mijn Leven door Flavius Josephus. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F. J. A. M. Meijer en M. A. Wes, Ambo Klassiek 1992.' In *NRC/Handelsblad* 30-05-1992

H.J. Vieu-Kuik en Jos Smeyers, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 6*. Antwerpen / Amsterdam: Standaard Uitgeverij 1975

Bijlage 1: *Inleiding (0), Nicolaus van Winghe 1564*

Bijlage 2: *Inleiding (0b), Symon Cock 1564*

Bijlage 3: Inleiding (1), Everardus Bommelius 1602

Aen den Christelijcken leser,

Christelicke leser. God en wil niet alleen gekent zijn als een genadighe ende barmhertige vader, maer oock als een gestrenghe ende rechtveerdige Richter: dearomme hy ons oock inde Heylige Schrift, ende dagelicksche ervarentheyt soo vele grouwelicke exempelen synes toorns ende ongenadens tegens de sonde voorstelt als oock inde exempelen syner grooter barmherticheyt, op dat hy ons door beyde vanden sonden aftrecken, ende totter Godtsalicheydt aenporren, ende in gehoorsaemheyt behouden moge, Syner genaden ghetuygenissen ende exempelen zyn soo veel dat se niet en mogen met woorden uytgesproken, noch met gedachten begrepen worden. Maer zynen strengen en de rechtveerdigen toorn heeft hy op menigerley wyse geopenbaert, ende daer mede getoont hoe seer hem alle sonden mishagen. Gen.3. Daer hy onse ouders, Adam ende Eva, om der ongehoorsaemheys wille verstoort, ende met hen het gantsche menschelicke gheslachte, Rom.5, Cain om des broeder moorts wille vervloecht, Genes.4, De werelt, uytgenomen acht, door de suntvloet verdorven, Gen.7, ende I. Pet.3, vers.20, Sodomam vernielt, Gen.19, De Ioden in de Assyrische ende Babylonische gevanckenisse heeft wech voeren laten, 2. Reg.2. Par.28. ende 33. 2 Reg. 24. ende 25, 2. Par. 36. Ier. 36. Ende ontallicke meer diergelijcke exempelen worden gevonden. Maer schrickelicker (mijns bedunckens) en wort daer niet gevonden, dan de Historie van de verstooringe der stadt Ierusalem, ende des Iodischen lants, daer Godt teenemael sijnen toorn over haer uytgiet, ende haer gantsch verderft.

Want na dien dat sy eene tijt lanc vele van de Roomschen lantvoochden hadden geleden (onder Pilato, siet de Iodische krijgen int 2. boec.cap.14. onder Petronio. cap. 17. en onder Albano, Gessio, Floro, cap.24.&c.) sijn haer ten laetsten de Romeynen over gecomen, int lant gevallen, tselve berooft, en ten laetsten de stadt van Ierusalem belegert, ingenomen, en verwoestet, na de prophetie Christi Luce 19. De burgers ende inwoonders des gantschen lants verslaghen, ende die na sulcke straffe over gebleven syn, syn door de geheele werelt verstroyt, en moeten sonder Tempel ende Policie haer leven voleyndigen. Ia haer schynt noch op den dach van huysden den vloec Godes uyt den ooghen: want gelyck God den broeder-moorder Cain een teecken gemaect hadde, daer by men hem kennen mochte, also sijn oock de Ioden op den dach van huysden in haer aengesicht ende lichaem also gheteekent, datmen haer voor andere Christen menschen wel kennen can: behalven dat, so heeft haer oock geraeckt den vloec Gods, Deut.28. vers. 28. ende 29.

Ende het waer te wenschen, ende den Ioden te gonnen, dat het by deser straffe gebleven waer, wanneer sy niet eewich verdoemt sijn en moesten, gelyck haer de heylige Propheten, Christus, en de Apostelen lange te voren gedreycht heben: Isaias in de gelyckenisse van den wijnberch, cap. 5. Christus, Mat. 21. vers. 43. "Tselve meynt ooc Oseas cap. 1. daer hy den Iodischen Synagogen gedenckt: Ghy en sijt niet myn volck, so en wil ick oock niet uwer syn. En hoe wel God de Ioden, sijn volc, niet gantsch verstooten, maer hem noch een saet behouden heeft, Rom. 9. so isset doch schrickelic om te hooren ende te sien, dat de Ioden by so claren licht, soo selden tot den Christelicken gheloove te bekeeren zyn, welcke verstockinge Paulus in sijner tijt Act. 28. uyt den Propheet Isaias, cap. 6. gestraft heeft.

Daerom so ist waer, Christelicke Leser gelyc ic geseyt hebbe, datter geen schrickelicker exempel des toorns Gods te vinde en is, dan de verstooringe der stad Ierusalem, gelyc Christus getuycht Mat. 24. vers. 21. Wat nu de oorsake sulcker straffe geweest zy, geeft haer Christus met weenenden ooghen te verstaen, Luc. 19. Matt. 23. Want al ist wel dat de Ioden met meer andere sonden besmet zyn geweest, daer mede sy Godes toorn op haer hebben geladen, so en can doch God geen sonde weyniger ongestraft laten, als de verachtinge synes Goddelicken woorts, Deut. 18. 19. Ier. 13. 10 Heb. 12. 25

Hieromme so ist, lieve Leser dat wy t'uwen dienste, benefens de seven boecken Flavij Iosephi van de Iodische crygen, ooc noch vyf andere van de verstooringe der stad Ierusalem, door den hoochberoemden Kerckenscribent **EGESIPPUM** beschreven, hebben willen oversetten, en dese corte vermaninge (benefens tgene dat wy van de nuttichheit der Historien, aen de E.W. Heeren Staten geschreve hebben) daer voor aenstellen willen, niet alleen daeromme dat ghyse sult lesen, en ervaren wat den Ioden voor vele hondert Jaren geschiet zy, maer oock daeromme dat wy, die aen de verstotene Joden plaetse gecomen syn, hier uyt sien wat voor een groote sonde het zy Gods woort te verachten, en dat wy Gods strenge oordeel vreesen, van sonden aflaten: want wy hebben die reeckeninge lichtelicken te maken, heeft God den Ioden niet gespaert, dat hy onser oock niet sparen en sal, Rom. 11.

Daeromme lieve Leser, het is nu meer als tydt dat wy ons beteren, ende van onse sonden afstant doen, want God en heeft ons in dese landen niet minder dan haer, maer meerder gedaen. Want behalven de reyne ende suyvere leere, waer door God de ware Godsalicheit in ons plantet, heeft hy ons oock gegeven een getrouwe ende Godsalige Overheyt, onder welke wy goeden vrede hebben. Maer het is te beclagen dat wy dese genade niet waer en nemen, ende met rechte vruchten des Euangelij, ons niet danckbaer en bewysen. Daeromme wy ons in tyts oprechtelick moeten bekeren, of wy en hebben niet sekerders als de straffe Godes te verwachten,

En op dat een yegelick eenen levendigen spiegel hadde, daer uyt den gherechten toorn Godes tegen de sonde mochte bekete worde, so heeft neffens Iosephum de treffelicke en Christelicke Historischryver Egesippus, de gantsche Historie vanden Iodischen crych en verwoestinghe der stad Ierusalem in vyf boecken cortelick begrepe, wat de Iodische Scribent Iosephus in syn seven boecken van den Iodische crych, en ooc eensdeels inde boecken der oude geschiedenis hier en daer beschreve heeft. Daer toe so verhaelt hy ooc de oorsake waerom dat Iodische volc also grouwelic van God gestraft sy geworden: welke oorsake Iosephus verswijcht en de verstoSte Jode niet verstaen, noch gelove wille ofte conne.

En de Egesippus heeft den gront deser saken lichtelick connen weten, overmits dat hy in die tijt geleeft heeft, als dese dingen noch versch en nieu waren, gelijc Eusebius Ecclesiastica Historia lib. 2, cap. 3. en Sosomenus lib. 1. cap. 1. getuygen, dat hy niet lange na den tijt der Apostelen geleeft hebbe.

Also dan Egesippus selfs een Christen geweest is, ende syne schriften alle Christenen met nut gebruycken connen, soo hebbe ick desen Autheur u, Christelicke Leser, ten dienste oock willen oversetten, ende in onse sprake brengen, u biddende te willen tgene behertighen daer toe wy u in dese cleyne voorreden vermaent hebben, ende onsen arbeyt ten besten duyden, ende oock onser in uwe Christelicker ghebeden niet vergheten. Vaert wel.

Bijlage 4: *Inleiding (2), Lambrecht van den Bosch 1665*

Bijlage 5: *Inleiding (2a), J. Savry 1665*

Bijlage 6: Inleiding (4), R. Arnauld d. Andilly 1704

Voorbericht van den heer Arnauld d'Andilly

De tytel van deeze histori pryst haar meer aan dan eenige Voorrede zou kunnen doen: Want als men zegt dat zy begint van de scheppinge der werreld, dat zy zich uytstreckt tot aan de regeering van Nero, en dat een zeer groot gedeelte daarvan uyt de boeken des Ouden Testaments getrokken is, dan toont men dat geen andere in oudheyd, in langheyd van tyd, en in achtbaarheyd tegen haar kan ophalen.

Maar 't gene dat haar daarenboven naast de Heylige Schrift boven alle andere historiën stelt, is, dat daar die niet anders dan de bedryven der menschen verhandelen, deeze aan ons de daaden van Gód zelven vertoont. Overal ziet men 'er zyne almagtigheyd, beleyd, goedheyd, en gerechtigheyd uytblinken. Zyne Almagtigheyd opent de zêën, en deelt de rivieren, om 'er gansche heiren droogs voets door te doen gaan, en doet de muuren der sterkste steden zonder slag óf stoot vallen. Zyn beleyd bestiert alles, en geeft wetten welke men de bron kan noemen, waaruyt alle de wysheyd die men in de werreld vindt, geschept is. Zyne goedheyd doet van den hemel vallen, en uyt de rótsen tevoorschijn komen, spys en drank om een zeer groot vólk in de woestyn te voeden en te laaven. En alle de hoofdstoffen zyn als uytvoersters der vonnissen, door zyne gerechtigheyd uytgesproken; het water doet door eenen zondvloed de veroordeelde sneuvelen; het vuur verteert hen; de lucht slaat hen door haare wervelwinden; en de aarde opent zich om hen in te slokken. Zyne profeeten bekrachtigen alles wat ze zeggen, door wonderwerken: De bevelhebbers zynene heiren onderneemen niets dat zy niet uytvoeren: En de leydslieden zyns vólks, welke hy met zynen geest vervulde, handelen meer gelyk Engelen, dan als menschen.

Moses alleen kan tót een bewys daaraf strekken: Niemand aandere heeft ooit zo veele uytmuntende hoedaanigheden tegelyk bezeten; en Gód heeft nog nooit aan eenig mensch onder de oude Wet, sedert den val van den eersten mensch, zo krachtig getoond tot welk een volmaaktheyd een schepsel, dat hy met zyne genaden overstorten wil, kan komen. Overmids men dan zeggen kan, dat een groot gedeelte deezer historië eenigermate het werk is van dien onvergelykelyken Wetgever, doordien het werk van hem ontleend en genomen is, zo behoort men het niet alleenlyk met achtinge, maar ook met eerbiedigheyd te leezen; en het vervólg tót aan 't eynde van 't gene dat in den Bybel vervat is, verdient zulks niet minder, dewyl het voorgezegd is door dienzelfden Geest Góds die de pen van Moses bestierde, toen hy de vyf eerste boeken der heylige Historie beschreef.

Wat zou men ook niet kunnen zeggen van die voortreffelyke Aartsváderen Abraham, Isaak, en Jacob; van David dien grooten Koning en Profeet te gelyk, die deezen ongemeenen lóf verdiend heeft, dat hy een man was naar Góds hart; van Jonathan dien volmaakten Prins, van wien de Schrift zegt dat zyne ziel onafscheydelyk aan dien van deezen heyligen Koning kleefde: van die doorluchtige Machabeen, welker Gódvruchtigheyd en kloekmoedigheyd de oppermacht waaruyt een Vórstendom bestaat, op een byna ongelooflyke wyze met de gódsdienstige pligten van het Hoogepriesterschap paarden: en eyndelyk van Joseph, Josua, Gideon, en zo veele andere die voor volmaakte voorbeelden van deugd, beleyd, en dapperheyd kunnen doorgaan? Dat nu de Helden der Heydensche aaloudheyd niets gedaan hebben dat vergeleeken kan worden by deeze Helden van Góds volk, welker daaden men voor fabelen houden zou, indien men zonder ongódvruchtigheyd kan weygeren geloof daaraan te slaan, is niet te verwonderen, omdat die ongeloovigen niet meer dan een menschelyke kracht hadden, waartegen de armen der genen welke Gód verloor om op zyn bevél te stryden, met zyne onoverwinnelyke hulpe gewapend waren; inwoege dat het voorbeeld van Debora ons toont, dat zelfs eene vrouw in een oogenblik een groot veldoverste kan worden.

Maar indien de genade waarmeê Góð de zynen begunstigt, de grootste Monarchen behooren te beweegen, om op niets dan zyne bystand te betrouwen, de schrikkelyke straffen welke hy brengt over zodaanigen die op hunnen eygene magt steunen, verplichten hen te sidderen: en de verwerping van Saul, en zo veele andere magtige Vórstén, is als een leevendige schildery, die het yselyke afbeeldsel van hunnen val aan hen voorstellende, hen tot Góð doet vlieden, om te vermyden dat zy niet in diergelyke onheylén vallen.

`t Zyn niet alleen Vórstén maar ook Vórstinnen, die in dit boek voorbeelden vinden om te vlieden, en om naa te volgen. De koningin Jesabel is een schrikkelyk staal van góðloosheyd en van straffe; en de koningin Hester daarentegen een wonderbaar toonbeeld van alle volmaaktheden, en van alle belooningen, die ons over de deugd en het geluk eener groote en heylige Vórstinne kunnen doen verwonderd staan.

Indien de Grooten aldaar zulke groote voorbeelden vinden om hen tót het schuwen van ondeugd, en `t omhelzen der deugd aan te porren, dan is `er niemand, van wat staat hy ook zy, die uyt zulk eene nutte leezinge geen voordeel zal kunnen scheppen. Het is een algemeen goed voor allen, en zo bequaam om eerbiedigheyd voor Góðs Majesteyt in te prenten, door `t zien van zo veele uyt werkingen zyner oneyndige magt, en zyner aanbiddelyke bestieringe, dat men zeer hardhartig moet zyn, indien men `er geen voordeel uit trok.

En hoe zoud het kunnen weezen dat de Christenen door dit heylig ontzag niet zouden bewoogen worden, nadermaal deeze zelfde Histori ons toont dat die doorluchtige en vermaarde overwinnaars, Cyrus, Darius, en Alexander, hoewel afgodendienaars, niet hebben kunnen laten eerbiedigheyd te bewyzen aan de heerlykheyd en de plegtige diensten des Tempels, die eene afschaduwing was dier tempelen, welke de leevendigen Góð tegenwoordig bewoont.

Gelyk nu deeze Histori zeer treffelyk in zichzelf is, zo moet men ook bekennen dat niemand anders bequaamer geweest is om die te beschryven dan hy, die ze zowel voor zyne tydgenoten als voor de naakomelingen beschreven heeft. Want wie kan beter van de gewoonten en zeeden der Jooden onderricht zyn, dan een Jood? Wie kan beter kennis hebben van alle dienstplegtigheden en waarnemingen der Wet, dan een Priester? Wie kan den uytslag van zo veele oorlogen beter verhalen, dan een groot Krygsheld? En wie kan de zaaken beter begrypen, en `er verstandiger aanmerkingen op maaken, dan een man van aanzien en van een groote staatkunde? Alle deeze hoedanigheden vindt men in Josephus: Hy was een Jood van geboorte; hy was niet alleenlyk een Priester, maar was uyt de eerste der vierentwintig priesterlyke geslachten, welke onder zyne landaard den eersten rang hielden. Hy was afgedaald van de Asmodeesche Koningen; zyne groote daaden in den oorlóg hadden hem zeer aanzienlyk zelfs by de Romeynen gemaakt: en alle die voornamen bedieningen, waarin hy zich zo treffelyk gequeeten heeft, laten niet toe dat men aan zyne groote ervarenheyd in staatszaken twyfele. Zyn leeven door hemzelve beschreeven, en zyne Histori van den oorlóg der Jooden tegen den Romeynen, geeven zulks genoeg te kennen. En belangende zyne manier van schryven, ik acht het nutteloos die te pryzen, vermids dit werk dezelve overal zeer schoon vertoont, dóch inzonderheyd in het negentiende boek, alwaar hy `t beschryfen den dood van der Keyzer Kaligula verhaalt, en dat omstandiglyker dan eenig Roomsche Schryver gedaan heeft; dat ik onbeschroomdelyk zeggen mag dat `er in Tacitus geen Histori is, die dit welspreekend en net verhaal overtreft.

Ik weet dat `er zyn die zich verwonderen, dat wanneer hy van de grootste wonderwerken spreekt, hy dan met ééne het geloof daarvan verkleynt, door te zeggen, dat hy aan ieder de vryheyd laat om `er zulk een gevoelen van te hebben als `t hem belieft. Maar myns oordeels heeft hy dit gedaan, omdat hy deeze Histori voornamelyk voor de Grieken en de Romeynen schryvende, (gelyk men ligtelyk oordeelen kan, doordien hy in `t Grieks, en niet in `t Hebreeuws heeft geschreeven) gevreesd heeft dat hun ongeloof zyn schryven verdacht zou houden, indien hy de waarheyd der zaaken, die hen onmoogelyk toescheenen, op een verzekerende wyze bevestigde.

Dóch wat reden hem ook daartoe bewoogen hebbe, myn voornemen is niet hem in die plaats, nóch in eenige andere daar hy met den Bybel niet overeenkomt, voor te staan. Dat boek alleen is de gódyke bron der geschrevene waarheden, die men nergens anders kan zoeken, zonder gevaar te loopen van bedroogen te worden; en alles wat daartegen strydt behoort men te wraaken. Dit doe ik van ganscher harte, en `t is de pligt van eenen iegelyken zo te doen, om met genoegen, en zonder zwaarigheyd deeze schoone Histori te kunnen leezen.

Ik wil ook de verdediging niet op my neemen van eenige plaats alwaar deeze Schryver van verscheydenerleye soorten van Regeeringen spreekt; nóch ook van ander byzondere gevoelens, welke niemand gehouden is te vólgén; nóchte my ook in eenige stóffe van woordenziftery te begeeven, latende die twist over aan zulke die in zoo-danig een oefening bedreeven zyn.

Belangende de geschiedenissen deezes werks, men vindt die in der korten inhoud der Hoofdstukken zo beknóptelyk afgeschetst, dat men de Tafels van alle de Hoofdstukken maar behoeft te doorloopen, om een kort uyttreksel van dit gansche boek te zien.

Byaldien men op sommige plaats, als onder andere in de beschryvinge van den Tabernakel, en den Tafel der toonbrooden eenig verschil tusschen deeze vertaling en `t Grieks mogt vinden, dat is omdat die plaats in den Griekschen text zo bedurven zyn, dat men het niet gevoeglyker heeft weeten uyt te drukken.

Nóg staat alhier gezegd te worden, dat de eerste reys alwaar in dit werk van eenig persoon wordt gesproken, de naam aldaar met een curcyf letter uytgedrukt staat, zynde een teken dat `er voore nóg van hem niet gemeld is; zo dat als men eenigen naam eens persoons met een Romeynschen letter gedrukt ziet, zulks een blyk is dat men `er te voore al van gesproken heeft; en als men dan te rug zoekt tót dat men dien naam in `t curcyf vindt, zal men `er doorgaans zyne hoedaanigheyd en staat by gemeld vinden.

My is nu alleenlyk nóg overig den Leezer te verzoeken, dat hy de misslagen, die hem ergens mogten voorkomen, gelieve te verschoonen; dewyl de achteloosheyd hier geen plaats gehad heeft, maar alle moogelyke vlyt aangewend is, om deeze overzetting zo getrouw en bevallig in `t licht te doen koomen, als enigsins doenlyk was, zo door zich aan den zin en meening des Schryvers te houden, als door na hedendaagsche spreekwyzen te zoeken, die veelyds op een verscheelende wyze de bevalligheden uytdrukken welke men in de Grieksche taal ontmoet, die zeer cierlyk en ryk is, en menigmaal woorden heeft van verscheydenerly betékenisse; zo dat `er dan veel aangelegen is om wel te kiezen wat best past op die zaak waarvan gesproken wordt, en wat meest met de meening des Historischryvers overeenkomt.

Bijlage 7: *Inleiding (5), P. Mortier 1704*

Bijlage 8: *Inleiding (6), S. Havercamp 1732*

Bijlage 9: *Inleiding (5) versie M. Schagen 1732*

Bijlage 10: Inleiding (6), J. van Gulik 1780

VOORREDEN AAN DEN LEEZER

Niets kan den verstandigen Leezer de doorblading deezer Historie zoo sterk aanpryzen, als het Werk zelve, 't welk de Gebeurtenissen van het Joodsche Volk, van den beginne der Waereld af tot op de Regeering van *Nero* toe, vervat; en dat, dewyl het zyne Stoffe uit de Boeken van het *Oude Verbond* ontleent, by geenen Schryver kan vergeleeken worden, ten opzichte van Oudheid, Weezendlykheid, Volkomenheid en Gezag; een Werk, by gevolg, dat, naast de *Heilige Schriftuur*, boven alle andere Boeken te waarden is. Andere Historiën handelen over de Bedryven van Menschen, maar deeze vertoont ons *de Almagt, Bestiering, Goedheid, Rechtvaardigheid*, en de *Aanbiddenswaardige Daaden* van GOD zelve. Zyne Almagt doet zich zien in 't openen der Zeeën, in 't verdeelen van Rivieren, in het baanen van een Doortocht voor een geheel Leger door de Roode Zee, en in 't omverwerpen der Muuren van de sterkste Steden, zonder eenig menschelyk geweld Zyne voortreffelyke Bestiering vertoont zich in de beschikking aller dingen naar de wyste, heiligste en voordeeligste wyzen, ten nutte van het Menschdom; en Zyne Wetten zyn de Bronnen, waar uit al het goede in de waereld voortgevloeid is. Zyne Goedheid openbaart zich in het aangenaam Voedsel, 't welk hy van den Hemel deedt nederdaalen, in 't openen van den Boezem des Rotssteens, om den Nooddrift des Volks in een waterlooze en barre Woesteny te hulp te komen; en somtyds ook in 't gebruiken van alle de Elementen tot Uitvoerders zyner Gerechtigheid, in 't straffen hunner Vyanden.

De helden kunnen hier volmaakte Lessen van Deugd, Voorbeelden van het wyste Beleid en de grootste Dapperheid vinden. Hier kunnen de grootste Monarchen der Aarde hunnen plicht leezen; en leeren dat de eenigste weg om voorspoedig in den Oorlog, en gelukkig in den Vrede te zyn, is, 't overwinnen hunner eigen Hartstochten; en dat het grootste middel, om het harte en de tederste liefde van het Volk te verkrygen, is, Mannen naar GODS harte te worden. Godlooze Vorsten, die zich aan hunnen verkeerden Wille overgeeven, en hunne dwaaze neigingen volgen, in plaats van de Godlyke Wetten, vinden hier stoffe om te beeven op 't gezichte van hunnen eigen Veroordeeling in de Verwerping van *Saul*, den Afval der tien Stammen, en in de verbaazende Voorbeelden van menig een gekroond Hoofd; die, hunnen GOD verlaaten hebbende, in hunne kastydingen de Voorwerpen zyner Rechtvaardigheid geworden zyn.

Doch gelyk deeze Historie eene Waarschouwing is voor Vorsten en Mannen van het hoogst Gezag, om de gelegenheden van het kwaad te schuwen, en zich den Godsdienst en de Deugd, als het Sieraad hunner Kroon, de Troost van hun Leeven, en 't Geluk en volkomen Genoegen, zoo van zichzelf als van hunne Onderdaanen, eigen te maaken; zoo is dezelve ook van een Algemeen Nut voor alle Menschen. Niets toch boezemt zoo sterk eenen nederigen Eerbied voor de Godlyke Majesteit in, als het gezicht van zoo veele herhaalde Voorbeelden van Zyne Oneindige Magt en Aanbiddelyke Voorzienigheid, in het Vergelden der Rechtvaardigen, en 't straffen der openlyke Kwaaddoenders. En hier in schynt *Josephus* alle andere Schryvers voor by te streeven; want hy verzuimt nooit de gelegenheid, om den lof der Deugd te verkondigen, de snoode bedryven te veroordeelen, en om uitmuntende Aanmerkingen te maaken, zoo op de Voorzienigheid van GOD, als op de Vreeze, waarmede wy bezielt moeten zyn, van Zyne Gramschap te ontsteeken.

Zyne manier van Schryven behoeft in het Oorspronglyke geene Lofspraak, en wy hoopen dat de Leezer zich, in deeze Verkorting, daar omtrent niet onvoldaan zulle vinden. Hy vertoont overal de Voortreffelykheid van zyne Pen; en Tacitus zelf heeft zulk een duidelyk en omstandig Verhaal van de Daaden en den Dood des keizers Cajus Caligula niet gegeven. De Historie der Oorlogen, tusschen de Jooden en Romeinen, heeft hy verrykt met fraaije

Beschryvingen van Provintieën, Steden, Meiren, Rivieren, Fonteinen, en veelerlei Byzonderheden; en waar hy de Krygstucht beschryft, of Veldslagen, Onweeren, Schipbreuken, Hongersnood, iemands Dood of Zegepraalen vertoont; daar zyn ze met zulke leevendige Kleuren afgeschilderd, dat het des Leezers aandacht veraangenaamt, en hem de dingen doet zien zoo wel als leezen, even als of ze voor zyne oogen geschiedden.

Geen Schryver heeft hem geëvenaard in menigvuldigheid van tusschenkomende Redevoeringen; en, het geen derzelver waarde aantoot, is, dat ze allen binnen haar eigen onderwerp bepaald, en naar de verschillende Charakters, zoo van de Reedenaars als van de Hoorders, ingericht zyn. Zyne Onpartydig-, Nedrig- en Getrouwheid zyn op elke Bladzyde van de Oorlogen te leezen; want het zy dat hy den lof der Romeinen verhaalt, door het ten einde brengen van zulk een verdrietigen en bloedigen Oorlog, of den onoverwinnelyken moed der Jooden, door hun het hoofd te bieden, aantekent; nimmer heeft hem noch zyne Dankbaarheid aan Vespasianus en Titus, noch zyne Liefde jegens zyne Geboorteland, in twyfel gehouden: maar, als een rondborstig en onverdorven Historieschryver, heeft hy de naakte Waarheid, zonder Vleijery of eenige Kunstgreep, opgegeeven.

Indedaad niemand was zoo bevoegd als hy, om aan deeze vereischens zoo naauwkeurig te beantwoorden; want wie kon het Nageslacht beter van de Wetten, Gewoonten en Zeden der Jooden onderrichten, dan een Jood zelf? Wie kon beter onderweezen zyn in hunne Godsdienstige Plechtigheden en Ceremoniën, dan een Priester? Wie kon den Uitslag van zoo veele Oorlogen beter verhaalen, dan een groot Veldheer? En wie kon de zaaken beter begrypen, en oordeelkundige Aanmerkingen daar over maaken, dan een man van Geboorte, een groot Geleerde en een bedreeven Staatkundige? Alle deeze uitsteekende hoedanigheden nu doen zich in *Josephus* op; hy was een Jood van geboorte, en niet alleen een Priester, maar afkomstig uit dat Priesterlyk Geslacht, 't welk onder 't Joodendom in de hoogste achting was. Hy was een Afstammeling van de Asmoneesche Koningen; zyn gedrag en beleid in den Oorlog maakten hem by de Romeinen een Voorwerp van bewondering, en de verscheiden groote Ampten, waar in hy zich zoo getrouw gedroeg, laaten ons niet toe te twyfelen aan zyn Bekwaam- of Oprechtheid. Dit zy genoeg van de Historie van *Josephus* in 't Oorspronglyke; de Leezer gelieve ons toe te staan, om ook iets, aangaande deeze *Verkorting*e, daar by te voegen.

Om dan deeze gewoone verdenking voor te komen, en den twyfelenden Navorscher te overtuigen, verzoeken wy dat hy deeze *Verkorting*e met het Oorspronglyke vergelyke, en alsdan zal hy bevinden, dat wy niets, wat weezendlyk is en tot het Verband der Historie behoort, overgeslagen; mar den waaren zien en meening van den Auteur behouden hebben; en dat het beloop der Historie, overeenkomstig met het Oorspronglyke, in acht genomen is. Alleen hebben wy de overtollige Sieraadiën van den Styl, de nodelooze Uitwydigen en Herhaalingen weggeworpen, de Stoffe naauwer saamgetrokken, en zoodanige zaken verkort, die een ieder in de Heilige Boeken van *Mozes* kan leezen.

Dat het nu zeer mogelyk is deeze onze handelwyze aanmerkende, den Leezer den volkomen zin, en 't doelwit des Schryvers voor te disschen, daar omtrent kunnen we ons beroepen op de Geleerden in de Grieksche Taal, die weeten dat derzelver rykheid zeer wel, zonder aan het weezendlyke te kort te doen, in eene andere Taal besnoeid konne en moge worden. En daarenboven moet hy met den Griekschen *Josephus* niet zeer gemeenzaam zyn, die niet weet dat hy, door zyne onvermoeide zorg om de Stoffe in 't geheugen zyner Leezer in te prenten, om zyne Historie aan een te schakelen, en om zyne buitengewoone naarstigheit, in 't verheffen van de Hoog- en Oudheid zyner Natie, uit te drukken; dikwyls zulke verdrietige Uitwydingen en Herhaalingen doet, dat ze in 't Oorspronglyke over de vyftien Bladen beslaan, 't welk zeer aanmerkelyk, doch in deeze verkorting verholpen, is; en een iegelyk, die met het Oorspronglyke bekend is, zal ras de waarheid van dit ons gezegde gevoelen.

Betreffende deeze Historie in 't algemeen, hebben wy alleen dit hier nog aan te knoopen; dat we, in 't geen, waar omtrent Josephus van de Heilige Schriftuur verschilt, niet begeeren zyne Voorspraak, veel min zyn Borg te zyn; en hier om doen zich de grootste Verkortingen op in 't begin van 't Werk, van welke zaaken omstandiger in de *Vyf Boeken van Mozes* gehandeld wordt: ook konnen wy op dezelve tezekerder berusten, nademaal hy zelf zegt, dat hy zyn licht uit die Boeken ontleend hebbe.

De Historie van *de Oudheden der Jooden* heeft *Josephus* tot den eersten rang onder Historieschryvers bevorderd; maar in die der Oorlogen met de Romeinen is hy zich zelven, zoo wel als andere Schryvers, te boven gegaan. Een Christen kan daar van een Godvruchtig en voordeelig gebruik maaken, tot bevestiging van zyn Geloof, en als een bewys van de Waarheid des Euangeliums; want de Ondergang van dat ondankbaar Volk, de Verdelging van die hoogmoedige Stad en den achtbaaren Tempel, was een Euangelische Voorzegging, en *Vespasianus* zowel als *Titus*, die dezelve volvoerden, waren slechts Werktuigen in GODS handen, om zyne Rechtvaardigheid te oefenen op eene Natie, die het Bloed van JESUS gestort, GODS Gezalfden gekruisigd, en 't Lam GODS, dat gekomen was om de zonden der waereld weg te neemen, ter dood gebragt hadt.

En dewyl GOD deeze straffe oefende om aan zyne Rechtvaardigheid te voldoen, zoo s ze ook een duidelyk bewys van de Godlykheid zyns Zoons; dewyl alle deeze wonderlyke Voorvallen in klare en verstaanbare woorden door onzen Zaligmaker voorzegd waren; want zyne Discipelen hem den sierlyken en staatigen Tempel toonende, zeide hy hun dat dit fraai Gebouw vernield, en *niet eenen steen op den anderen steen gelaaten zoude worden*; als mede dat, *wanneer ze Jeruzalem van Heirlegers omsingeld zagen, zy zouden weten dat haare verwoesting na by gekomen ware; dat 'er groote nood in 't Land, en toorn over dit volkl zoude zyn; dat ze zouden vallen door de scherpte des Zwaards, gevanglyk weggevoerd en Jeruzalem van de Heidenen vertreedden worden*. En hy verklaarde eindelyk, dat de tyd naby ware, *dat hun Huis hun woest gelaaten worden, en dat alle deeze dingen nog gebeuren zouden in dat geslachte*.

Dit verschriklyk Oordeel was door den gezegenden JESUS voorspeld, en by de Euvangelisten aangetekend, alvorens de Jooden van de Romeinen afvielen; en, het geen aanmerklyk is, op eenen tyd dat 'er niet de minste schyn van zulk een verbaazende omkeering was. Daar nu de Prophetie de grootste aller Wonderen en het middel is, waar door GOD zyne Leer bevestigd heeft, moet deeze Voorzegging van *Christus*, by welke geene andere te vergelyken is, aangemerkt worden, als een onwederspreeklyk bewys van Zynen Godlyken Oorsprong en Zendinge; want *Jeruzalem* werdt met den grond gelyk gemaakt, van den Tempel zyn geene Overblyfsels, en de ellenden, die de verwoesting van deeze staatige Stichting verzelden, beantwoordden volkomen aan de geduchte Voorspellingen van onzen Zaligmaaker. Was deeze Historie, welke zoo klaarblykelyk de Waarheid der Prophetie van *Jesus Christus* bevestigt, door een Christen geschreeven, dan zou men hebben konnen denken, dat de Uitkomst naar de Voorzegging ingericht ware; maar geschreeven zynde door een Geleerden Jood, een Priester, een ernstigen Voorstander van zynen Godsdienst, een Man van Geboorte en Rang, die de Bedryven, welken hy mededeelt, met eigen oogen gezien heeft; zoo sterkt het tot een klare en volkomen bevestiging van de Echtheid des Euangeliums, en van de ontwyfelbare Waarheid van den Christelyken Godsdienst. Ook durven wy dit Werk, als zodaanig, der Waereld voordraagen.

Bijlage 11: Inleiding (7), J.F. Martinet 1783

Den weledelen gestrengen heere, Johannes Robbert van der Burgh, raad extra-ordinair van Nederlands Indie, oud-gouverneur en directeur van Java's Noord-Oost-kust, enz., enz., enz.

De Stichting van het BATAVIAASCH GENOOTSCHAP, in den jaare 1778, om de fraaie Letteren en Kundigheden te BATAVIA, en in de overige Oostersche Volkplantingen op den thron te vestigen, staat reeds, zelfs in uitlandsche Gedenkschriften, met geen en geringen lof getekend. Dat Genootschap is het eerste, 't welk door eenen Europesche Natie in Asia is aangelegd, waarop ons Vaderland geen' kleinen roem draagt. Deeze is de waare weg, om de losse gemeenschap, die 'er, dus lang, tusschen de Indische en de Vaderlandsche Geleerden plaats had, en zelfs veeltids wankelde, in kragt aan te haalen, volkomen en onverbreekbaar te stellen. Dit is het edelste middel, om den smaak voor Konsten en Weetenschappen in Indie te vormen; om den loflyken nayver in anderen op te wekken; om nuttige kennis onder het gemeen te verspreiden; om het Evangelie in die Gewesten wyder uit te zetten; en, eindelyk, om ons en den Geleerden in andere Ryken van Europa, weinig verlicht in veele weetenswaardige Werken der Natuur, de gewigtigste Ontdekkingen van het Oosten mede te deelen, hetwelk het BATAVIAASCH GNOOTSCHAP, door het uitgeeven van drie Deelen haarer Verhandelingen, reeds zo loflyk begonnen heeft.

Welk een genoegen gaf deszelfs eerste tyding, over zo wyden Oceaen, die ons Vaderland van Indie scheidt, met eene vlugge vaart overgekomen, aan myn hart, dat, reeds lang, naar iets van dien aart gehygd hadt!

De veeltallige nuttige gevolgen, welke zulk eene Stichting, onder 's Hemels zegen, hebben kan, vertoonden zich vaardig vóór myn oog, en deeden de blyde aandoeningen van myn hart, tot op deezen dag, lieflyk voortduuren.

Overweegt gy dit, Edel Heer! dan zal het U niet vreemd voorkomen, dat een Vaderlandsch Leeraar aan U, als eenen der eerste Directeuren van dat Genootschap, de nieuwe uitgaaf der Werken van eenen Asiatischen Schryver, van FLAVIUS JOSEPHUS, die, in het Waereld-Gewest, waarin Gy woont, vóór ruim XVII Eeuwen met hoogen roem bloeide, aanbiedt, als de eerste proef zyner gezindheid, om de aangename betrekking, die ér tusschen het Genootschap van BATAVIA en de Hollandsche Maatschappy der Weetenschappen te HAARLEM nu geovonden wordt, te vereeren.

En zult Gy niet tevens billyken, dat ze, byzonderlyk aan U, dankbaarheidshalve, worden opgedraagen? aan U! wiens edelmoedige neiging, om den leerlust in de kennis van de Werken der Natuur op te wakkeren, ik zo menigmaal, door schoone, my Voortbrengzelen der Natuur, my geschonken, heb ondervonden; op dat ik, daaruit eerst geleerd hebbende, myne verkreegen kenis, nevens het gezigt van wonderbaare Natuur-gewrochten, aan anderen, die ik onderwys, zou kunnen mededeelen.

Niemant zal deeze proef van openlyke Dankbaarheid voor deeze of andere gunsten wraaken! Het warme Oosten mint immers ook een erkennend Hart, en ziet, zelfs met genoegen, een klein dankoffer aan, dat uit Europa overkomt. Hieraan te twyfen zou niet anders zyn, dan U te ontëeren.

Blyf de edelmoedige Begunstiger der schoone Weetenschappen; blyf de gelukige Bestierder van uitgestrekste Gewesten; en geniet, nevens de Uweten, de beste zegeningen des Hemels! Duizend Woorden kunnen niet uitdrukken de achting, die ik voor U gevoel, hoe veel minder de naamtekening van

Uwen onderdanigen en verpligten Dienaar,
JOHANNES FLORENTIUS MARTINET.

Bijlage 12: Inleiding (8) J. F. Martinet 1783

Alle de Werken van FLAVIUS JOSEPHUS, naamelyk, Twintig Boeken van de Joodsche Oudeheden, een Verhaal van zyn eigen Leven, de Historie van den Oorlog der Jooden tegen de Romeinen, Twee Boeken tegen APION, de Beschryving van den Marteldood der Machabeen, en het Gezantschap van PHILO aan den Keizer KALIGULA, werden voorheenen door den Heer ANDILLY in het Fransch overgezet, daarna door W. SEWEL in onze Taal uitgegeeven; maar volgens het Grieksch overgezien, op veele plaatzen verbeterd, en, vermeerderd, met het eertyds onvertaalde Geschrift van PHILO tegen FLAKKUS, onder het opzigt van en door SIGEBERT HAVERKAMP, in leven Hoogleraar in de Historien, Welspreekendheid en Grieksche Taal, op de Hooge School te Leiden, in het licht gebragt, en gedrukt, nevens de Vyf Boeken van EGESIPPUS van de Joodsche Oorlogen en de Verwoesting van Jerusalem, te Amsterdam, door M. SCHAGEN, in den jaare 1732, in twee Deelen in Folio.

Deeze Druk geheel verkogt, en thans zeldzaam bekomen zynde, werdt ik verzogt, eenen anderen, in een gemakkelijker Formaat, aan myne Landgeooten te geeven. Eén myner Vrienden was van oordeel, dat met nden styl moest beschaaven, twyfelagitge udrukkingen met het Grieksch vergelyken en verbeteren, en vooral Aanmerkingen maaken op veele plaatzen, waar JOSEPHUS of zyne Afschryvers gefeild hadden, op dat min ervaaren' Leezeren aanstonds op het oog mogt vallen, waar ér van de Heilige Schrift was afgeweeken of de Waarheid last hadt geleeden. ANDILLY heeft zich daarmede niet willen ophouden. Hy zeide slegts in zyne Voorrede, waarin hy JOSEPHUS Historie, met regt, zeer verheft, te weeten, dat sommigen zich over dien Historieschryver verwonderd hebben; dewyl hy het geloof der grootste Wonderwerken verkleind heeft, door te zeggen, dat hy elk de vryheid laat, om daarvan te gevoelen, zo als het hem behaagt. Dan, naar ANDLILLY's oordeel, deedt JOSEPHUS zo, om dat hy, voor Grieken en Romeinden schryvende, vreesde, dat hun Ongeloof zyn schryven verdacht zou maaken, indien hy de waarheid der zaaken, die hun onmooglyk toescheenen, op eene verzekerende wyze bevestigde.

De Geleerde HAVERKAMP werdt, in zynen tyd, te laat geraadpleegd, om 't geheele Werk van JOSEPHUS te kunnen overizen, alzo men toen reeds een goed einde wegs met het drukken was gevorderd, eer men hem daar over onderhieldt. Wyl de gedagtenis van JOSEPHUS, dien grooten Man (dus noemt hu dien Schryver) zo in Oorlogs- en Staatszaaken, als in Oordeelkunde en Welspreekendheid, by hem steeds in eerbied was geweest, wilde hy de moeite wel neemen, om een goed gedeelte van dat werk na te zien en te vergelyken. Hy voegde ook, in het XIV Boek der Joodsche Oudheden, uit de laatste Grieksche drukken, eene merkwaardige vermeerdering by, naamelyk, de Raads en Volksbesluiten van veele voornaame Steden van Asia ten voordele der Jooden, om hunnen Godsdienst ongestoord te mogen waarneemen, en volgens hunnen Wetten te kunnen leeven. Deeze Stukken, zo roemrugtig als voordeelig voor de Jooden, nevens PHILO's Geschrift tegen FLAKKUS, helderen niet weinig op de Geschiedenissen dier tyden. Voorts stond de gemelde Hoogleraar ook in het gevoelen, dat JOSEPHUS, zyn Werk willende vereeuwigen, en van Heidenen en Christenen geleezen worden, zich zorgvuldig gewacht heeft, om hen te beledigen. Daartoe haalt hy verscheiden' staalen uit JOSEPHUS aan, die wy, op hunne plaats, zullen beoordelen. Voor het overige moeten alle onze Aanmerkingen niet beschouwd worden, als lynregt tegens JOSEPHUS gemaakt. Veelen raaken zyne Afschryvers, die het Werk, op veele plaatzen, welken wy in deezen laten tyd niet naauwkeurig kunnen onderscheiden, verminkt hebben door het overschryven, aan welk nadeel de Werken aller Schryveren van den ouden tyd maar al te veel hebben bloot gestaan. Zaaken van weinig belang hebben wy voorbygegaan, om onze Aanmerkingen niet te zeer te vermenigvuldigen.

Dat ook deeze poogingen mogen nuttig zyn!